PRAYAAS INSTITUTE OF EXCELLENCE

अंतर्गत सुरक्षा

GENERAL STUDIES - 3

Class Notes

UPSC MAINS

© Prayaas Institute Pvt.Ltd.
All rights reserved.

Published by
Prayaas Institute Pvt. Ltd.
Ramashree, Near Muralidhar Veg.
No. 279, N. C. Kelkar Road,
Narayan Peth, Pune - 30
+ 91 9894998421
www.prayaas.in

UPSC MAINS

अंतर्गत सुरक्षा

GENERAL STUDIES - 3
(Class Notes)

Year 2022 - 23

अनुक्रमणिका

१.	विकास आणि उग्रवादाचा प्रसार यांच्यातील आंतरसंबंध	१
२.	अंतर्गत सुरक्षेला आव्हाने निर्माण करण्यात बाह्य राज्य व गैर–राज्य घटकांची भूमिका	८
३.	संप्रेषण (Communication Networks), माध्यमे (Media) आणि सामाजिक आंतरजाळे (Social Network) यांद्वारे अंतर्गत सुरक्षेसाठी आव्हाने	१०
४.	सायबर सुरक्षा (Cyber Security)	१४
५.	मनी लाँड्रींग	१९
६.	सिमा सुरक्षा आव्हाने आणि सीमा भाग व्यवस्थापन	२५
७.	संघटीत गुन्हेगारी व दहशतवाद यामधील आंतरसंबध	३०
८.	विविध सुरक्षा दले व संस्था आणि त्यांची जबाबदारी	३६

विकास आणि उग्रवादाचा प्रसार यांच्यातील आंतरसंबंध

सर्वप्रथम आपण मागील वर्षीचे प्रश्न पाहू आणि त्यांची मागणी समजून घेऊ.

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
भारतीय राज्यघटनेतील कलम २४४ अनुसूचित क्षेत्रे आणि आदिवासी क्षेत्रांच्या प्रशासनाशी संबंधित आहे. पाचव्या अनुसूचीतील तरतुदींची अंमलबजावणी न केल्यामुळे डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवाद्यांच्या वाढीवर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करा. (२०१३, १० गुण)	पाचवे परिशिष्ट, डाव्या विचारसरणीची वाढ (LWE)
मागासलेल्या भागात मोठ्या उद्योगांच्या विकासासाठी सरकारच्या सततच्या मोहिमेमुळे अनेक विस्थापनांचा सामना करणारे आदिवासी आणि शेतकरी वंचीत झालेले आहेत. मलकानगिरी आणि नक्षलबारी केंद्रासह, डाव्या उग्र विचारसरणी (लेफ्ट विंग एक्स्ट्रिमिझम) च्या सिद्धांताने प्रभावित नागरिकांना परत सामाजिक आणि आर्थिक विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी आवश्यक सुधारात्मक धोरणांवर चर्चा करा. (२०१५, १२.५ गुण)	विकास, विस्थापन, डाव्या विचारांच्या उग्रवादाचा उदय, त्याचा सामना करण्यासाठी रणनीती
भारताचा प्रदेश बराच काळ बंडखोरीने ग्रासलेला आहे. या प्रदेशात सशस्त्र बंडखोरी टिकून राहण्याच्या प्रमुख कारणांचे विश्लेषण करा. (२०१७, १० गुण)	ईशान्य बंडखोरी
डाव्या उग्रवादी घटका (LWE) मध्ये घसरण दिसून येत आहे, परंतु तरीही देशाच्या अनेक भागांना प्रभावित करते. LWE द्वारे उभ्या केलेल्या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी, भारत सरकारचा दृष्टीकोन थोडक्यात स्पष्ट करा. (२०१८, १० गुण)	LWE आणि त्याच्या निवारणासाठी सरकारी दृष्टिकोन
भारताच्या पूर्व भागात डाव्या विचारसरणीचे निर्धारक कोणते आहेत? प्रभावित भागात धोक्याचा सामना करण्यासाठी भारत सरकार, नागरी प्रशासन आणि सुरक्षा दलांनी कोणती रणनीती अवलंबली पाहिजे? (२०१८, १५ गुण)	भारताच्या पूर्व भागात डाव्या विचारसरणीचे निर्धारक, नक्षलवादाचा मुकाबला करण्यासाठी धोरणे
नक्षलवाद ही एक सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक समस्या आहे, जी हिंसे अंतर्गत सुरक्षा धोक्याच्या रूपात प्रकट होते. या संदर्भात, उदयोन्मुख समस्यांवर चर्चा करा आणि नक्षलवादाच्या धोक्याचा सामना करण्यासाठी बहुस्तरीय धोरण सुचवा. (२०२२, १५ गुण)	सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक समस्या म्हणून नक्षलवाद, नक्षलवादाचा उदयोन्मुख धोका, नक्षलवादाचा सामना करण्यासाठी बहुस्तरीय धोरण

प्रस्तावना :–

सामान्यतः लोक अन्याय, कुशासन आणि अपयशी व्यवस्थेबद्दलच्या त्यांच्या समजूतींमुळे हिंसाचार आणि उग्रवादाकडे आकर्षित होतात. भारतीय संदर्भात, देशाच्या विविधतेमुळे विविध गटांचे व्यापक हित टिकून राहते. कधी कधी हे व्यापक हितसंबंध प्रत्येकाशी संघर्ष करतात. इतर गट आणि राज्याशीही संघर्ष होतो. याच संघर्षाने उग्रवाद्यांना जन्म दिला आहे.

उग्रवादी म्हणजे काय ?

उग्रवाद हा मूलत: एक राजकीय शब्द आहे, जो राज्याच्या नियमांनुसार नसलेल्या, इतरांप्रती पूर्णपणे असहिष्णु, शासन आणि समस्या सोडवण्याचे इतर मार्ग म्हणून लोकशाही आणि विद्यमान सामाजिक व्यवस्था नाकारणाऱ्या विचाराचे प्रतिनिधीत्व करतो.

उद्दिष्टे :–

- इतिहासातील चुकीच्या कृत्यांना सुधारणे.
- त्यांच्या कारणासाठी राजकीय किंवा सामाजिक लाभ मिळवणे.
- मोठ्या सार्वजनिक चर्चेसाठी मुद्दे आणणे.
- राजकीय उपकरणांद्वारे गट किंवा समुदायांची अस्मिता ओळखणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे.
- राष्ट्रीय स्वातंत्र्य वास्तविक स्वरूपात आणणे.

भारतातील उग्रवाद्याचे प्रकार

१. डाव्या विचारसरणीचे उग्रवादी (LWE) किंवा नक्षल बंडखोरी

२. ईशान्येतील बंड

हे दोन प्रमुख उग्रवादी गट आहेत जे राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी धोका आहेत, हे दोन्ही उग्रवादी गट थेट विकासाच्या प्रक्रियांशी जोडलेले आहेत.

१. डाव्या विचारसरणीचे उग्रवादी (LWE) किंवा नक्षल बंडखोरी.

LWE ची सुरुवात आणि विकास

- तथाकथित कृषी क्रांतीची सुरुवात पश्चिम बंगालमध्ये १९६७ मध्ये झाली, जेव्हा कम्यूनिस्ट पार्टी ऑफ इंडियाच्या (सीपीएम) एका उग्रवादी गटाने आंदोलन सुरू केले.
- सुरुवातीचा उद्रेक नक्षलबारी, खोरीबारी आणि फणसडेवाँ येथील रिकाम्या जमिनींवर कब्जा करणाऱ्या गटांनी केला होता आणि दावा केला होता की या जमिनी जमीनधारणेच्या नुसार कमाल मर्यादेपेक्षा जास्त आहेत किंवा त्या सरकारच्या ताब्यात आहेत, त्या १९५३ च्या पश्चिम बंगाल इस्टेट ॲक्विझिशन ॲक्ट आणि इतर कायद्यांनुसार भूमिहीन आणि अल्पभूधारक शेतकर्यांना वाटप करा. परंतू त्यांची अंमलबजावणी झाली नाही.
- नक्षलबारी विभागातील डाव्या उग्रवादी चळवळीची पहिली लाट फारसा रक्तपात न होता आणि फार कमी कालावधीत प्रभावीपणे दडपण्यात आली.
- अखिल भारतीय कम्युनिस्ट क्रांतिकारकांच्या समन्वय समिती (AICCCR) ची स्थापना मे १९६८ मध्ये भारतातील विविध विभागांमध्ये लढाऊ चळवळ म्हणून करण्यात आली.
- एप्रिल १९६९ मध्ये CPI मार्क्सवादी–लेनिनवादी (CPIML) या नवीन पक्षाची स्थापना झाली.
- पश्चिम बंगाल, आंध्र प्रदेश, केरळ, बिहार, आणि उत्तर प्रदेश तसेच ओरिसा, मध्य प्रदेश आणि पंजाब या राज्यांमध्ये 'वर्ग विनाश' (class destruction) च्या नावाखाली हिंसाचाराची उघड कृत्ये उदयास येऊ लागली.
- हे नंतर रेड कॉरिडोर क्षेत्र म्हणून ओळखले जाऊ लागले जे डाव्या विचारसरणीच्या उग्रवादी किंवा नक्षलवादाने सर्वात जास्त प्रभावित आहेत.

भारतातील प्रमुख नक्षलवादी घटना :–

- छत्तीसगडमध्ये नक्षलवादी हल्ला (२००७):– छत्तीसगडच्या राणी बोडी गावात नक्षलवाद्यांनी पोलीस चौकीवर हल्ला केला, ५५ राज्य पोलीस आणि इतर विशेष पोलीस अधिकारी मारले गेले.

- नक्षलवाद्यांचा रेल्वेला रुळावरून घसरण्याचा प्रयत्न (२०१०) : २०१० मध्ये दोन वेळा नक्षलवाद्यांनी त्रिवेणी एक्सप्रेस आणि कोलकाता-मुंबई मेल रुळावरून खाली उतरवण्याचा प्रयत्न केला. कोलकाता मुंबई रेल्वे रुळावरून घसरल्याने १५० जणांचा मृत्यू झाला होता.

- दंतेवाडा येथे नक्षलवादी हल्ला (२०१०)

  नक्षलवादी बंडखोरांनी सि.आर.पि.एफ. (CRPF) च्या निमलष्करी दलाचे कर्मचारी आणि दोन पोलिसांसह ७६ लोक मारले. दंतेवाडा जिल्ह्यात सुरक्षा ताफ्यांवरील हल्ल्यांची मालिका.

- सुकमामध्ये नक्षल हल्ला (२०१३)

  छत्तीसगडच्या सुकमा जिल्ह्यातील दरभा खोऱ्यात २०१३ मध्ये झालेल्या नक्षलवादी हल्ल्यात माजी राज्यमंत्र्यांसह किमान २७ जणांचा मृत्यू झाला.

- सुकमा, छत्तीसगड २०१४ : सुकमा येथे माओवाद्यांनी दोन अधिकाऱ्यांसह १४ CRPF जवानांची हत्या केली. कसालपारा गावाजवळ हा हल्ला झाला. या चकमकीत सहा माओवादी ठार झाल्याचे वृत्त आहे.

- सुकमा जिल्हा २०२०

  सुकमा जिल्ह्यातील एलमागुडा जंगलात माओवाद्यांच्या हल्ल्यात छत्तीसगड पोलिसांचे १७ सुरक्षा कर्मचारी ठार झाले, ज्यात CRPF सोबत माओवाद्यांविरुद्ध सुरू करण्यात आलेल्या सुरक्षा मोहिमेदरम्यान जिल्हा राखीव रक्षक दलातील १२ आणि विशेष कार्य दलातील ५ जणांचा समावेश आहे. त्यात १५ जवान जखमी झाले आणि १६ शस्त्रे चोरीला गेली.

नक्षल बंडखोरी पसरवण्यासाठी जबाबदार घटक.

- आदिवासी लोकांमध्ये सरकारबद्दल असंतोष
  - वन धोरणामुळे निर्माण झालेली उदरनिर्वाहाची समस्या.
  - विकास प्रकल्प, खाणकाम आणि इतर कारणांमुळे नक्षलवाद प्रभावित राज्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणात आदिवासी लोकसंख्येचे विस्थापन.
- आर्थिक घटक: बेरोजगारी, दारिद्र्य, आरोग्य सेवेचा अभाव, शिक्षण आणि जागरुकतेचा अभाव, विजेचा अभाव, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटीचा अभाव.
- श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील रुंदावत चाललेली संपत्तीची दरी.
- प्रशासनातील कमतरता:
  - दुर्गम ठिकाणी नियमित प्रशासनाचा अभाव, समस्या सोडवण्यासाठी राज्य सरकारच्या उपाययोजनांचा अभाव, अयोग्य अंमलबजावणी आणि सरकारी योजनांची चुकीची हाताळणी.
- सामाजिक दडपशाही :-
  - सामाजिक भेदभाव हा दलित आणि इतर कनिष्ठ ओबीसी जातींना भेडसावत आहे. या सामाजिक भेदभावामुळे परकेपणाची भावना निर्माण होते.
- जमीनीपासून विलगता :-
  - वाढलेले अल्प जमीनीचे प्रमाण
  - अयोग्य जमीन सुधारणा ज्यामुळे असुरक्षितता आणि कुळांचे शोषण होते.
- निर्णयाची विलंब प्रक्रिया
  - मंद न्यायिक प्रणाली.

- संथ प्रणाली ज्यामुळे निराशा निर्माण होते, जी बेकायदेशीर अतिरेकी मनाच्या चौकटीने संपते.

- पुनर्वसन :–
  - विकास प्रकल्पामुळे विस्थापित झालेल्या आदिवासी लोकांचे योग्य पुनर्वसन झाले नाही यामुळे लोकांवर बहुआयामी आघात होतात, ज्याचे तीव्र परिणाम पाहायला मिळतात.

- सामाईक मालमत्ता संसाधने (common property resources)

  या मध्ये सामुदायिक कुरण, पाणलोट गटार, गावातील टाक्या इत्यादींचा समावेश होतो. हे CPR स्थानिक समुदायांना शाश्वतता प्रदान करते. परंतु औद्योगिकीकरण, खाजगीकरण आणि विकास प्रकल्पांमुळे सीपीआर क्षेत्र कमी होत असून सरकार या प्रकरणाकडे कधीही लक्ष देत नाही.

- पर्यावरणाचा ऱ्हास
  - खनिज उत्खनन, जंगलतोड यामुळे जमिनीचा ऱ्हास यासारख्या समस्या निर्माण होत आहेत.

डाव्या उग्रवादी विचारसरणी (LWE) चा मुकाबला करण्यासाठी शासनाने उचललेली पावले :–

- ग्रे हाउंड पोलिस:–

  डाव्या विचारसरणीचा मुकाबला करण्यासाठी आंध्र प्रदेश सरकारने ग्रे हाउंड पोलिस कमांडो फोर्स तयार केले.

- बस्तारिया बटालियन :–

  बस्तारिया बटालियन ही भारताच्या केंद्रीय राखीव पोलीस दलाची (CRPF) छत्तीसगड येथे स्थित एक गट आहे. छत्तीसगड राज्यातील नक्षलवादी कारवायांवर अंकुश ठेवण्याचे काम या गटाकडे आहे.

- ऑपरेशन ग्रीन हंट

  'ऑपरेशन ग्रीन हंट' हे नाव भारतीय माध्यमांद्वारे नक्षलवाद्यांविरुद्ध निमलष्करी दल आणि राज्यांच्या सैन्याने केलेल्या सर्वतोपरी आक्रमणाचे वर्णन करण्यासाठी वापरले जाते.

- बहुतेक डाव्या उग्र विचाराने (LWE) प्रभावित जिल्ह्यांसाठी विशेष केंद्रीय सहाय्य (SCA) ही योजना २०१७ मध्ये मंजूर करण्यात आली होती आणि 'पोलीस दलांचे आधुनिकीकरण' या एकछत्री योजनेची उप–योजना म्हणून अंमलात आणली जात आहे.

- नागरी कृती कार्यक्रम (civic action plan)

  ही योजना वैयक्तिक संवादाद्वारे सुरक्षा दल आणि स्थानिक लोकांमधील अंतर भरून काढण्यासाठी आणि स्थानिक लोकांना सुरक्षा दलाचा मानवी चेहरा बनवण्यासाठी राबविण्यात येत आहे.

- नक्षल प्रभावित क्षेत्रांसाठी रोड जोडणी प्रकल्प (RCPLWE) :–

  सरकारने LWE प्रभावित राज्यांमध्ये रस्ते जोडणी सुधारण्यासाठी या योजनेला मंजुरी दिली, ज्यावर अंदाजे रु. ११,७२५ कोटी रुपये खर्च होतील. या योजने अंतर्गत १२०८१ किमी रस्ते आणि ५९३ पूल मंजूर केलेत.

- समाधान सिद्धांत : हे LWE च्या समस्येवर एक महत्त्वाचा उपाय आहे. यामध्ये विविध स्तरांवर तयार केलेल्या अल्प–मुदतीच्या धोरणापासून ते दीर्घकालीन धोरणापर्यंत सरकारच्या संपूर्ण धोरणाचा समावेश आहे.

समाधान (SAMADHAN)

S - स्मार्ट लीडरशिप (Smart Leadership)

A - आक्रमक धोरण (aggressive strategy)

M - प्रेरणा आणि प्रशिक्षण (motivation and training)

A - कृतीशील बुद्धिमत्ता (actionable intelligence)

D - डॅशबोर्ड आधारित KPIs (मुख्य कामगिरी निर्देशक) आणि KRs (मुख्य परिणाम क्षेत्रे)

H - तंत्रज्ञान वापरणे (harnessing technology)

A - प्रत्येक कार्यासाठी कृती योजना (action plan for each theater)

N - वित्तपुरवठ्यास सहाय्य नाही (no access to finance)

- आकांक्षी जिल्हे (aspiration district):–

  गृह मंत्रालयाला ३५ नक्षल प्रभावित जिल्ह्यांतील आकांक्षी जिल्ह्यांच्या कार्यक्रमावर देखरेख करण्याचे काम देण्यात आले आहे.

२. ईशान्येकडील बंड :–

प्रस्तावना :–

- बंडखोरी हे विकास आणि उग्रवादी संबंधाचे आणखी एक उदाहरण आहे. भारताच्या फाळणीने ईशान्य प्रदेशाला भूपरिवेष्टित (land locked) प्रदेशात रूपांतरित केले. त्याचा विकास आणि आर्थिक बाबींवर परिणाम झाला.
- हा प्रदेश शेजारील देशांसह ५,१८२ किमीची आंतरराष्ट्रीय सीमा सामायिक करतो.
- ईशान्य ही एक समान राजकीय ओळख असलेली संपूर्णपणे एकल संरचना नाही. त्याऐवजी त्यात इतर अनेक जमातींचा समावेश आहे. त्यांच्या प्रत्येक गटाची स्वतंत्र राजकीय भविष्याची त्यांची स्वतंत्र दृष्टी आहे.
- स्वातंत्र्योत्तर काळातील या प्रदेशाचा इतिहास रक्तपात, आदिवासी कलह आणि विकासाचा अभाव याने कुप्रसिद्ध आहे.

ईशान्येकडील बंडखोर गटाचे राज्यवार वर्गीकरण :–

राज्य	बंडखोर गट
आसाम	❊ ULFA (१९९०–आजतागायत) आसामच्या युनायटेड लिबरेशन फ्रंटची स्थापना एप्रिल १९७९ मध्ये सशस्त्र लढ्याद्वारे आसाममधील स्थानिक लोकांसाठी आसामचे सार्वभौम राज्य स्थापन करण्यासाठी करण्यात आली. ❊ KLO (१९९५–आजतागायत) कामतापूर लिबरेशन ऑर्गनायझेशन (KLO) चे उद्दिष्ट वेगळ्या कामतापूर राष्ट्राची निर्मिती करणे आहे ❊ MULTA (१९९६–आजतागायत) मुस्लिम युनायटेड लिबरेशन टायगर्स ऑफ आसाम (MULTA) चे उद्दिष्ट शरिया कायद्यांतर्गत भारतात इस्लामिक राज्य स्थापन करणे आहे.
मेघालय	❊ हनिटेप नॅशनल लिबरेशन कौन्सिल ही मेघालयात कार्यरत असलेली एक अतिरेकी संघटना आहे. हे खासी–जैंतिया आदिवासी लोकांचे प्रतिनिधीत्व करण्याचा दावा करते तसेच भारतीय मुख्य भूमीवरील बाहेरील लोकांच्या (दखर) कथित वर्चस्वापासून मेघालयला मुक्त करणे हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.
मिझोरम	❊ MNF बंडखोरी (१९६६–१९८६) मिझोरामचा तणाव हा प्रामुख्याने आसामी वर्चस्व आणि मिझो लोकांची उपेक्षा या कारणांमुळे होता. १९८६ मध्ये मिझो कराराने मिझो नॅशनल फ्रंटच्या नेतृत्वाखालील मुख्य अलिप्ततावादी चळवळ संपवली, ज्यामुळे प्रदेशात शांतता प्रस्थापित झाली.

मणिपूर	❊ युनायटेड नॅशनल लिबरेशन फ्रंट (UNLF) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या पहिल्या फुटीरतावादी गटाची स्थापना २४ नोव्हेंबर १९६४ रोजी मणिपूरमध्ये झाली. ❊ १९७७ ते १९८० दरम्यान, १. पीपल्स लिबरेशन आर्मी ऑफ मणिपूर (पीएलए) २. पीपल्स रिव्होल्युशनरी पार्टी ऑफ कांगलेपाक (PREPAK) ३. कांगलेपाक कम्युनिस्ट पार्टी (केसीपी)
नागालँड	❊ एनएससीएन बंडखोरी (१९८०–आजतागायत) नॅशनल सोशलिस्ट कौन्सिल ऑफ नागालँड ची स्थापना १९८० मध्ये मणिपूर, नागालँड आणि उत्तर काचार टेकड्या (आसाम) यांचा समावेश करून ग्रेटर नागालँडची स्थापना करण्यासाठी केली. १९८८ मध्ये NSCN चे विभाजन होऊन NSCN(IM) आणि NSCN(K) असे दोन गट तयार झाले.
त्रिपुरा	❊ नॅशनल लिबरेशन फ्रंट ऑफ त्रिपुराची (NLFT) स्थापना मार्च १९८९ मध्ये झाली. १९९२ ते २००१ या कालावधीत NLFT हल्ल्यात एकूण ७६४ नागरिक आणि सुरक्षा दलांचे १८४ सदस्य मारले गेले. २०१९ मध्ये बंडखोरी संपवण्यासाठी त्यांनी त्रिपुरा शांतता करारावर स्वाक्षरी केली.
अरुणाचल प्रदेश	अरुणाचल प्रदेशात फारसे बंड झाले नाही. पण नागालँड आणि आसाममधील काही बंडखोर अरुणाचल प्रदेशच्या जमिनीवर आश्रय घेतात.
सिक्कीम	अशांत भगीनी–राज्यांपेक्षा (sister state) वेगळे, सिक्कीम भारतात समाविष्ट झाल्यापासून नेहमीच शांततापूर्ण राज्य म्हणुन ओळखले जाते.

ईशान्येमध्ये प्रत्येक राज्याची विशिष्ट समस्या असते, परंतु परीक्षेच्या दृष्टिकोनातून आपण येथे फक्त ईशान्येतील बंडखोरीला जबाबदार असलेल्या सामान्य घटकांचा शोध घेत आहोत.

ईशान्येतील बंडखोरीसाठी जबाबदार घटक. :–

- संघर्षाची ऐतिहासिक कारणे :–

  आदिवासींमधील ऐतिहासिक संबंध हे तिबेटो–बर्मन/मंगोलियन जमातीशी, भाषिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या खूप वेगळे आहेत.

- भौगोलिक मर्यादा :–

  पर्वतीय भूभागामुळे सुरक्षा दलांना सीमांचा मागोवा घेणे कठीण होते.

- सच्छिद्र सीमा आणि शस्त्रास्त्रांची उपलब्धता:

  यामुळे शस्त्रास्त्रे आणि अंमली पदार्थांची तस्करी (सुवर्ण त्रिकोण), बेकायदेशीर स्थलांतर यासारख्या घटना घडतात.

- राज्यकर्त्यांची भूमिका :–

  बांगलादेश, चीन आणि म्यानमारच्या बाह्य मदतीमुळे बंडखोरी कायम राहिली आहे.

- विकासाचा अभाव :

  सततच्या आर्थिक संधींचा अभाव, बेरोजगार तरुणांना सशस्त्र चळवळींमध्ये सामील होण्यासाठी प्रोत्साहन देते, जेथे ते रोजगारही मिळवतात.

- कु – प्रशासन :–

  पायाभूत सुविधांच्या समस्या, अयोग्य सेवा वितरण आणि जोडणीचा अभाव या प्रशासनातील प्रमुख समस्या आहेत. या सर्वांमुळे बंडखोरीच्या समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

- परकेपणाची भावना ':- ईशान्य राज्यातील लोकांमध्ये परकेपणाची भावना आहे की, भारत सरकार त्यांच्या विकासाकडे पुरेसे लक्ष देत नाही. ईशान्येतील बंडखोरीचे हे एक कारण असुन यामुळे शस्त्रे हाती घेण्याबाबत काही लोकांची दिशाभूल झाली होती.

ईशान्य राज्यांतील बंडखोरीचा प्रतिकार करण्यासाठी सरकारने उचललेली पावले :-

- AFSPA :-

  सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा (AFSPA) १९५८, हा भारताच्या संसदेचा असा कायदा आहे जो, भारतीय सशस्त्र दलांना अशांत भागात सार्वजनिक सुव्यवस्था राखण्यासाठी विशेष अधिकार प्रदान करतो.

- बाह्य समर्थनास प्रतिबंध :-

  म्यानमार आणि बांगलादेश यांच्याशी सुरक्षा संबंध सुधारल्याने हे समर्थन तोडले आहेत.

- सहभाग आणि चर्चा :

  अनेक बंडखोर गट चर्चेत गुंतले होते ज्यामुळे, गेल्या काही वर्षांमध्ये हिंसक घटना कमी झाल्या. उदा: मिझो करार, नागा करार २०१५, बोडोलँड शांतता करार इ.

- शासनाचे ईशान्य प्रदेश विकास मंत्रालय

  सप्टेंबर २००१ मध्ये स्थापन करण्यात आले, जे ईशान्य भारतातील आठ राज्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासाशी संबंधित बाबी हाताळण्यासाठी केंद्र सरकारचे संस्थात्मक (Nodal) विभाग नोडल विभाग म्हणून काम करते.

- विकासात्मक सहाय्य :-

  विविध पायाभूत सुविधा प्रकल्पांसाठी विकास निधी आणि ईशान्य लोकांमधील अलिप्तपणाची भावना दूर करण्याचा प्रयत्न, शासन करत आहे.

पुढील वाटचाल (way forward) :-

- भारताने नक्षलवाद आणि बंडखोरीबाबत आपली सावधगिरी कमी करू नये. उदयोन्मुख आव्हानांसाठी जागरुक राहणे आवश्यक आहे.
- ईशान्य आणि नक्षल प्रभावित क्षेत्रातील संघर्ष हे लोकांच्या आकांक्षांचे भौतिक प्रकटीकरण आहे. त्यामुळे लोकांशी सतत संवाद साधून त्यांच्या आकांक्षा पूर्ण करण्याची गरज आहे.
- प्रशासकीय सुधारणा आयोग (ARC) नुसार उग्रवादी प्रभावित जिल्ह्यांमध्ये, स्थानिक स्तरावरील पोलिस ठाण्यांची स्थापना आणि बळकटीकरण करणे, ज्यात स्थानिक भरती करणाऱ्या लोकांकडून प्रभावीपणे कर्मचारी नियुक्त करणे हा पोलिस योजनेचा मुख्य घटक असावा.
- उत्तम सामरिक प्रतिसादासाठी केंद्रीय सेना आणि राज्य दलांमध्ये अधिक समन्वय आसावा.
- ईशान्य प्रदेश आणि नक्षल प्रभावित भागातील आदिवासींसोबत काम करणाऱ्या अशासकिय संघटना (एनजीओ) आणि इतर गटांना जोडून त्यांना अधिक कौशल्ये मिळविण्यात मदत करणे आणि त्यांच्या कौशल्यांवर आधारित रोजगाराच्या नवीन संधी उपलब्ध करुन देणे. जेणेकरुन त्यांच्यातील परकेपणाची भावना कमी होण्यास मदत होईल.

***

अंतर्गत सुरक्षेला आव्हाने निर्माण करण्यात बाह्य राज्य व गैर–राज्य घटकांची भूमिका

या पुर्वी या विषयावर विचारलेले प्रश्न–

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
भारत सरकारने अलीकडे बेकायदेशीर क्रिया (प्रतिबंध) कायदा (UAPA), 1967 आणि राष्ट्रीय तपास यंत्रणा (NIA) कायद्यात सुधारणा करून दहशतवादविरोधी कायदे मजबूत केले आहेत. मानवाधिकार संघटनांद्वारे UAPA ला विरोध करण्याच्या व्याप्ती आणि कारणांवर चर्चा करताना प्रचलित सुरक्षा वातावरणाच्या संदर्भात बदलांचे विश्लेषण करा. (2019, 15 गुण)	प्रचलित सुरक्षा वातावरण, व्याप्ती आणि प्रचलित बदलांच्या संदर्भात मानवाधिकार संघटनांद्वारे UAPA ला विरोध करण्याची कारणे
जम्मू आणि काश्मीरमध्ये 'जमात–ए–इस्लामी' वर बंदी घालण्यात आल्याने ओव्हर–ग्राउंड कामगारांच्या (OGWs) भूमिकेवर लक्ष केंद्रित झाले आहे. बंडखोरीग्रस्त भागात दहशतवादी संघटनांना मदत करण्यासाठी OGWs ने बजावलेल्या भूमिकेचे परीक्षण करा. OGWs चा प्रभाव नष्ट करण्यासाठी उपायांवर चर्चा करा. (2019, 10 गुण)	अतिरेकी संघटनांना मदत करण्यात ओव्हर–ग्राउंड कामगारांची (OGWs) भूमिका व उपाय
भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी बाह्य राज्य आणि गैर–राज्य घटकांद्वारे उद्भवलेल्या बहुआयामी आव्हानांचे विश्लेषण करा. या धोक्यांचा सामना करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांवर देखील चर्चा करा. (2021, 15 गुण)	बाह्य राज्य आणि गैर–राज्यांकडून उद्भवलेली बहुआयामी आव्हाने

भारताची अंतर्गत सुरक्षा या विषयाखालील बहुतेक मुद्दे आपल्या प्रयास नोट्सच्या विविध प्रकरणात समाविष्ट आहेत. येथे आपण फक्त राज्य घटक आणि राज्येतर घटक यांच्या संकल्पनांचा तपशील पाहणार आहोत.

बाह्य राज्य घटक :–

जेथे एक शासन दुसऱ्या शासनाविरुद्ध दहशतवादी कृत्ये करते किंवा अशा कृतीला सहाय्य करते अशा कृतीला अनेकदा राज्य प्रायोजक म्हणून मानले जाते.

विविध बाह्य राज्य घटकांद्वारे निर्माण केलेली आव्हाने

भारताच्या संदर्भात खालील तीन बाह्य राज्य घटकांद्वारे भारताच्या अंतर्गत सुरक्षेला मोठे आव्हान निर्माण केलेले आहे.

- पाकिस्तान
    - नेपाळमध्ये पाकिस्तानच्या इंटर–सर्व्हिसेस इंटेलिजन्स (ISI) च्या वाढत्या कारवायांमुळे सीमेचे स्वरूप पूर्णपणे बदलले आहे.
    - तालिबान आणि इतर कट्टरपंथी गटांशी त्याचे संबंध आहेत. हे गट अलीकडेच बांगलादेशातील रोहिंग्या निर्वासितांच्या उग्रवादामध्ये सहभागी झाले होते.
    - लष्कर–ए–तैयबा (LeT), हक्कानी नेटवर्क आणि तालिबान यांसारख्या गटांचा पाकिस्तानने भारत आणि अफगाणिस्तानमधील परराष्ट्र धोरणातील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी यांचा साधने म्हणून वारंवार वापर केला आहे.
- चीन:–
    - चायना पीपल्स लिबरेशन आर्मी रस्त्याच्या कामासाठी बांधकाम उपकरणे तैनात करत आहे. भूतानशी डोकलामची अदलाबदल करुन

सहमती मिळवण्यासाठी या प्रदेशात चीनच्या वाढत्या मुक्कामाचा उद्देश असू शकतो.

- भारत, भूतान आणि चीन यांच्यातील मानवविरहित त्रि-जंक्शन (ट्राय-जंक्शन) पट्ट्यांमध्ये चीन गावे वसवत आहे, ज्याचा उद्देश चीनच्या लष्करी सुविधांना पाठिंबा देण्याचा आहे.
- आंतरराष्ट्रीय न्यायाधिकरणाचा निकाल (UNCLOS) विरोधात जाऊनही चीन आपल्या लष्करी कृतीला वाव देत असल्याने दक्षिण चीन समुद्राच्या संदर्भात सागरी विवादांचे निराकरण करण्याच्या यंत्रणेची कार्यक्षमता कमी होते आहे.

❊ बांग्लादेश

- निर्वासितांचा प्रचंड ओघ.
- सीमावर्ती भागाजवळील तरुणांचे जहालीकरण

गैर-राज्य घटक :-

अशा संस्था आणि व्यक्ती ज्या सरकारशी जोडलेले नाहीत, प्रोत्साहित केलेले नाहीत किंवा सरकारद्वारे त्यांना वित्तपुरवठा होत नाही अशांना गैर-राज्य घटक असे म्हणतात. ते महामंडळ, अशासकिय संघटना (एनजीओ) आणि अगदी निमलष्करी किंवा सशस्त्र प्रतिकार गटसुद्धा असू शकतात.

विविध गैर राज्य घटक :-

❊ दहशतवादी संघटना

❊ अंमली पदार्थांचे व्यापारी आणि बंदूक विक्री करणारे

❊ मानवी तस्करी करणारे व्यापारी

❊ बनावट चलनाचे रॅकेट

❊ सायबर हल्ले

❊ माओवादी/नक्षलवादी संघटना

❊ बंडखोर/सीमापार वांशिक गट

❊ बेकायदेशीर स्थलांतरित

❊ राष्ट्रीय/बहुराष्ट्रीय/महामंडळ (TNC / MNC)

❊ नागरी समाज संघटना/एनजीओ (NGO)

❊ समुद्री लुटेरी

❊ जुगारी, विदेशी सट्टेबाज आणि क्रिकेट माफिया

सर्व गैर-राज्य घटक प्रयास नोट्सच्या अंतर्गत सुरक्षेच्या विविध विषयांमध्ये समाविष्ट आहेत.

❊❊❊❊

संप्रेषण (Communication Networks), माध्यमे (Media) आणि सामाजिक आंतरजाळे (Social Network) यांद्वारे अंतर्गत सुरक्षेसाठी आव्हाने

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
सामाजिक नेटवर्किंग साइट्स काय आहेत आणि या साइट्समुळे कोणकोणते सुरक्षेचे परिणाम होत आहेत? (२०१३, १० गुण)	सामाजिक नेटवर्किंग साइट्स आणि डिजिटल माध्यमांवरील सुरक्षा समस्या
धार्मिक अपप्रचारामुळे भारतीय तरुण ISIS मध्ये सामील होत आहेत. ISIS आणि त्याचे ध्येय काय आहे? ISIS आपल्या देशाच्या अंतर्गत सुरक्षेसाठी कसे धोकादायक असू शकते? (२०१५, १२.५ गुण)	डिजिटल माध्यम/माध्यमे आणि तरुणांच्या कट्टरतावादासाठी त्याची भूमिका, ISIS
विध्वंसक कृत्यांसाठी गैर-राज्य घटकांकडून इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यम/माध्यमांचा वापर ही सुरक्षेसंबंधी प्रमुख चिंता आहे. अलीकडच्या काळात याचा कसा गैरवापर झाला आहे? वरील धोक्याला आळा घालण्यासाठी प्रभावी मार्गदर्शक तत्त्वे सुचवा. (२०१६, १२.५ गुण)	इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांचा गैर-राज्य माध्यमांकडून होणारा वापर, त्याच्याशी संबंधित धोके.

संप्रेषण आंतरजाळाद्वारे निर्मित अंतर्गत सुरक्षेसाठीची आव्हाने :-

प्रस्तावना :-

- संप्रेषण आंतरजाळे (Communication Network) हे महत्त्वपूर्ण माहिती पायाभूत सुविधांचा एक भाग आहेत, ज्याची व्याख्या माहिती तंत्रज्ञान कायदा, २००० मध्ये केलेली आहे. संगणक संसाधनातील अकार्यक्षमता किंवा त्यातील नष्टप्राय बाबी यामुळे राष्ट्रीय सुरक्षा, सार्वजनिक आरोग्य किंवा अर्थव्यवस्थेवर दुरगामी परिणाम होणे म्हणजे संप्रेषण आंतरजाळे.
- संप्रेषण आंतरजाळे हे एका ठिकाणापासून दुसऱ्या ठिकाणापर्यंत माहिती पोहोचवतात. या प्रक्रियेत, प्रत्येक संप्रेषण दुवा (Link) सुरक्षिततेच्या धोक्याच्या अधीन असतो आणि त्यात अंतर्गत सुरक्षेसाठी एक जटिल आव्हान निर्माण करण्याची क्षमता आहे.
- इतर संप्रेषण पायाभूत सुविधांच्या जोडणीसाठी संप्रेषण आंतरजाळे महत्त्वपूर्ण आहेत. उदा. नागरी विमान वाहतूक, जहाजबांधणी, रेल्वे, ऊर्जा, अणुऊर्जा, तेल आणि वायू, वित्त, बँकिंग, दळणवळण, माहिती तंत्रज्ञान, कायद्याची अंमलबजावणी, गुप्तचर संस्था, अंतराळ, संरक्षण आणि सरकारी जाळे, इत्यादी.

  आपण विविध आंतरजाळाद्वारे अंतर्गत सुरक्षेतील धोक्यांचा विचार करुयात.

  खालील सामान्य साधनांचा वापर करुन आक्रमणकर्ते कोणत्याही आंतरजाळामध्ये प्रवेश करु शकतात.

❊ **अनधिकृत प्रवेश (unauthorized access)**

अनधिकृत प्रवेश म्हणजे आक्रमणकर्त्याने परवानगी न घेता आंतरजाळामध्ये प्रवेश करणे होय. अनधिकृत प्रवेशाचे पुढील करणे आहेत. उदा. कमकुवत पासवर्ड, सामाजिक अभियांत्रिकीपासून (social engineering) संरक्षण नसणे, पूर्वी तडजोड केलेली खाती आणि अंतर्गत धमक्या इत्यादी.

❊ **डिस्ट्रिब्युटेड डिनायल ऑफ सर्व्हिस (DDoS) हल्ले**

म्हणजे एकाच वेळी असंख्य संगणक, राऊटर्स, आयपी कॅमेरा हॅक करून एखाद्या वेबसाइटवर भरपूर विनंत्या पाठवणे ; जेणेकरून सामान्य व्यक्तीला त्या वेबसाइटवर जाता येऊ नये. असंख्य विनंत्यांमुळे कोंडी (traffic) निर्माण होऊन इंटरनेटची गती कमी होऊन संबंधित वेबसाइटचा सर्व्हर डाऊन होतो आणि कामात अडथळा निर्माण केला जातो.

❊ **मॅन इन द मिडल अटॅक'**

हा एक गुन्ह्याचा प्रकार सध्या खूपच चर्चेत आहे. वेगवेगळ्या समाज माध्यमांच्या वापरा दरम्यान दोन व्यक्तींमध्ये होणारा संवाद हा संबंधित खाते हॅक करून तिसरा व्यक्ती पाहतो. या प्रकारच्या गुन्ह्यात उद्योगा सारख्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या डिजिटल पैश्यांच्या व्यवहारांवर लक्ष्य केले जाते.

❊ **कोड हल्ले**

अनेक वेबसाइट वापरकर्त्याचे आदान (Input) स्वीकारतात आणि त्या आदानाचे प्रमाणीकरण आणि पडताळणी (sanitization) करण्यात अयशस्वी होतात. त्यानंतर हल्लेखोर अपेक्षित माहिती ऐवजी , बनावट कोड पास करून फॉर्म भरू शकतात किंवा API कॉल करू शकतात. कोड सर्व्हरवर कार्यान्वित केला जातो आणि आक्रमणकर्त्यांना त्याच्याशी तडजोड करण्याची परवानगी मिळते.

❊ **विशेषाधिकार वृद्धी (प्रिव्हिलेज एस्केलेशन)**

एकदा हल्लेखोरांनी तुमच्या नेटवर्कमध्ये प्रवेश केल्यावर, ते त्यांची पोहोच वाढवण्यासाठी विशेषाधिकार वृद्धी वापरू शकतात. आक्रमणकर्ते संस्थेच्या संरक्षणातील कमकुवत बिंदू शोधून प्रणालीमध्ये प्रवेश मिळवून प्रारंभ करतात. बऱ्याच प्रकरणांमध्ये प्रवेशाचा पहिला बिंदू आक्रमणकर्त्यांना त्यांना आवश्यक असलेला प्रवेश किंवा माहिती प्रदान करणार नाही. त्यानंतर ते अधिका-अधिक परवानग्या मिळविण्यासाठी किंवा अतिरिक्त, अधिक संवेदनशील प्रणालींमध्ये प्रवेश मिळविण्यासाठी विशेषाधिकार वाढवण्याचा प्रयत्न करतील.

❊ **अंतर्गत धोके :-**

विशेषतः अंतस्थ (Insider) लोकांसाठी आंतरजाल (Network) असुरक्षित आहे, कारण त्यांना आधीच संस्थात्मक प्रणालींमध्ये विशेषाधिकार प्राप्त आहे. अंतर्गत धोक्यांना शोधणे आणि त्यापासून संरक्षण करणे कठीण असू शकते, कारण अंतस्थ (Insider) लोकांना हानी पोहोचवण्यासाठी आंतरजालामध्ये (नेटवर्कमध्ये) प्रवेश करण्याची आवश्यकता नसते. नवीन तंत्रज्ञान जसे की, युजर अँड इव्हन बिहेवियरल अँनालिटिक्स (UEBA) अंतर्गत वापरकर्त्यांद्वारे संशयास्पद किंवा विसंगत वर्तन ओळखण्यात मदत करू शकतात, जे आतल्या हल्ल्यांना ओळखण्यात मदत करतात.

❊ **हार्डवेअर आणि मालकी संबंधी धोका :-**

संप्रेषण परिसंस्था बनवणारे बरेचसे हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर हे बाहेरून प्राप्त केले जातात. विदेशी सरकारे दूरसंचार नेटवर्कमध्ये घुसखोरी करण्यासाठी आणि तडजोड करण्यासाठी त्यांच्या कंपन्यांच्या बाजारपेठेतील प्रवेश आणि वर्चस्वाचा फायदा घेत आहेत. बहुतेक पायाभूत सुविधा खाजगी कंपन्यांच्या हातात असल्यामुळे आंतरजाल (नेटवर्क) सुरक्षित करण्याचे काम देखील किचकट आहे. या खाजगी कंपन्या वारंवार आंतरजाल (नेटवर्क) सुरक्षेशी तडजोड करतात. अलीकडेच चिनी कंपनी 'Huawei' ला अमेरिकेमध्ये अशाच प्रतिक्रियेचा सामना करावा लागला.

हे सर्व आंतरजाळ (नेटवर्क) धोके एकत्रितपणे विविध अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने निर्माण करतात ही आव्हाने पुढीलप्रमाणे आहेत.

- आर्थिक धोके जसे की, फसवणूक, बँकिंग संप्रेषण पायाभूत सुविधांवर हल्ला, ग्राहकाच्या क्रेडिट/डेबिट कार्ड माहिती यासारख्या गंभीर माहितीचे संपादन, अर्थव्यवस्था अस्थिर करण्यासाठी आर्थिक चोरी. हे सर्व आर्थिक धोके एकत्रितपणे सायबर युद्धामध्ये वापरले जातात, जो अंतर्गत सुरक्षेसाठी एक प्रमुख धोका आहे.
- राष्ट्रीय घटकांद्वारे प्रचारासाठी माहिती युद्ध.
- सायबर हल्ल्यांद्वारे न्यूक्लियर पॉवर प्लांट्स, पॉवर ग्रिड्स, धरणे, शेअर मार्केट हालचाली यासारख्या गंभीर पायाभूत सुविधांना अस्थिर करणे.
- हेरगिरीच्या उद्देशाने संप्रेषण आंतरजाळ संरचनेच्या उत्पादनाची भेदक मूल्य साखळी.
- दळणवळण जाळे आणि दैनंदिन सार्वजनिक व्यवस्थेत व्यत्यय आणून सार्वजनिक प्रवेशाला लक्ष्य करणे.
- संप्रेषण आंतरजाळावरील हल्ल्याद्वारे संरक्षण आणि सुरक्षा यासारख्या संवेदनशील माहितीची गळती.

सरकारने उचललेली पावले :–

- दूरसंचार क्षेत्रावरील राष्ट्रीय सुरक्षा निर्देश २०२१(National Security Directive on Telecommunication Sector 2021):. या निर्देशातील तरतुदींनुसार, सरकार देशाच्या दूरसंचार नेटवर्कमध्ये स्थापनेसाठी विश्वसनीय स्त्रोत आणि विश्वसनीय उत्पादनांची यादी जाहीर करेल.
- तंत्रज्ञानाचे स्वदेशीकरण : याद्वारे भारतात अलीकडेच 5G सेवांची सुरुवात करण्यात आली आहे.
- राष्ट्रीय इलेक्ट्रॉनिक धोरण अंतर्गत भारतातील महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधा हार्डवेअर घटकांच्या निर्मितीसाठी प्रोत्साहन दिले.
- माहिती तंत्रज्ञान कायदा २०००: या कायद्याअंतर्गत विविध आंतरजाळातील धोके विचारात घेतले.
- भारतीय दूरसंचार नियामक प्राधिकरण (TRAI): भारतातील संप्रेषण आंतरजाळाच्या परवान्याचे नियमन करते.
- राष्ट्रीय डिजिटल संप्रेषण (कम्युनिकेशन्स) धोरण २०१८:–

  डिजिटल संप्रेषण (कम्युनिकेशन्स) आणि विविध डिजिटल उपाययोजनांवर (ॲप्लिकेशन्सवर) त्याचे अधिकार क्षेत्र विस्तारित करण्यासाठी डीओटी (DoT) कडे कायदेशीर मान्यता असू शकते.

  तुम्ही प्रयासच्या अंतर्गत सुरक्षा नोट्समध्ये सायबर सुरक्षा विषयांतर्गत स्पष्ट केलेले शासकीय प्रयत्न देखील इथे सांगू शकता.

अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांमध्ये माध्यमे आणि सामाजिक आंतरजाळे साइट्सची (सोशल नेटवर्किंग साइट्सची) भूमिका :–

प्रस्तावना :–

भारतासारख्या देशासाठी माहितीची उपलब्धता आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हे लोकशाहीचा पाया आणि राष्ट्रीय हितसंबंधाचा आधार आहेत. यामध्ये मिडीया/माध्यमे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. डिजिटल क्रांतीने पारंपारिक/डिजिटल माध्यमे आणि सामाजिक माध्यमांचा आवाका झपाट्याने वाढवला आहे. पण हेच माध्यम अंतर्गत सुरक्षेच्या व्यवस्थेत दुधारी तलवारीसारखे काम करते. माध्यमांपासून अंतर्गत सुरक्षेला निर्माण होणाऱ्या धोक्यांची क्षमता प्रचंड आहे.

येथे आपण पारंपारिक माध्यमे आणि सामाजिक माध्यमे या दोन्हींवर स्वतंत्रपणे चर्चा करणार आहोत.

१. माध्यमांशी संबंधित अंतर्गत सुरक्षेतील आव्हाने

- वृत्तवाहिनीद्वारे बातम्यांच्या पुराव्याची पडताळणी न करता बातम्यांचे प्रसारण केल्याने कायदा आणि सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होऊ शकतो.
- माध्यमांच्या क्षुल्लक TRP शर्यतीमुळे असंवेदनशील पत्रकारितेच्या समस्येसारख्या राष्ट्रीय सुरक्षा समस्या निर्माण होतात. २६/११ च्या माध्यमांच्या वृत्तलेखनावर गंभीर माहिती उघड केल्याबद्दल टीका करण्यात आली.
- बातम्यांचे ध्रुवीकरण केल्याने सांप्रदायिक तणाव वाढू शकतो जो नेहमीच अंतर्गत सुरक्षेसाठी हानिकारक असतो.
- सत्य पश्चात माध्यमांचे युक्तिवाद हे केवळ तथ्थ्यांवर आधारित नसून भावनांवर आधारित असतात. कोणत्याही मुद्याला निट हाताळत नाहीत परिणामी मुद्दा भरकटतो.
- दहशतवादाबाबत प्रसारमाध्यमांच्या वार्तांकनावर वेळोवेळी प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यात आले आहे. हे एका विशिष्ट समुदायाला लक्ष्य करतात, त्यामुळे युद्धाला प्रोत्साहन दिले जाते परिणामी दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी कठोर उपायांसाठी जनमत तयार होते जे नेहमीच अयोग्य असते.
- इलेक्ट्रॉनिक माध्यमांची नफा कमावण्यावर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे या प्रवृत्तीचा अहवाल देणाऱ्या बातम्यांच्या मुख्य कामापेक्षा परिघीय बाबींवर अधिक भर असतो. ज्यामुळे बनावट बातम्यांच्या संस्कृतीला प्रोत्साहन मिळते. जे आंतरिक सुरक्षेसाठी नेहमीच हानिकारक असते.

२. अंतर्गत सुरक्षेसाठी सामाजिक आंतरजाळे (सोशल नेटवर्किंग) साइटशी संबंधित आव्हाने :–

- बाह्य राज्य आणि गैर–राज्य घटकांद्वारे सार्वजनिक भावना प्रभावित करण्यासाठी शस्त्र म्हणून याचा वापर केला जाऊ शकतो.

- फेसबुक पेज आणि व्हॉट्सॲप ग्रुप्स सारख्या सामाजिक माध्यम व्यासपिठाचा प्रचार यंत्र म्हणून वापर केला जाऊ शकतो. ते कट्टरतावादाचे प्रतिध्वनी कक्ष म्हणून काम करतात आणि परिणामी जहाल नागरिक बनतात.
- धार्मिक कट्टरतावादाचा प्रचार करण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर वाढत्या प्रमाणात केला जात आहे, हे जातीय सलोख्यासाठी हानिकारक असू शकते.
- दहशतवाद्यांच्या भरतीसाठी दहशतवादी संघटनेचे साधन म्हणून याचा उपयोग.
- वाढती ट्रोल संस्कृती आणि सामाजिक माध्यमांवर ऑनलाइन गैरवर्तन, मृत्यू/बलात्काराच्या धमक्या यामुळे कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या समस्या निर्माण होऊ शकतात.
- सामाजिक माध्यम हे पारंपारिक नियमांच्या पलीकडे असून, आंतरराष्ट्रीय स्वरूपामुळे बातम्यांच्या सुरक्षा यासरखी आव्हाने निर्माण होऊ शकतात.

पुढील वाटचाल (way forward) :–

- पारंपारिक माध्यमे आणि सामाजिक माध्यम या दोन्हींचे नियमन करण्यासाठी सार्वजनिक जागरूकता महत्त्वाची आहे.
- PCI (प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया) ला दंडात्मक शक्ती दिली जाऊ शकते, जेणेकरून ते व्यावसायिकता आणि माहितीच्या अचूकतेसाठी माध्यमांचे अधिक चांगले व्यवस्थापन करू शकेल.
- न्यूज ब्रॉडकास्टिंग स्टँडर्ड असोसिएशनने न्यूज चॅनेल्समधील सनसनाटी आणि टीआरपीची भूक रोखण्यासाठी उपाययोजना कराव्यात.
- सुरक्षा धोक्यांसाठी सामाजिक माध्यमांचे निरीक्षण आणि नियमन करण्यासाठी राष्ट्रीय सामाजिक माध्यम धोरणाची ब्लूप्रिंट संस्थात्मक करणे.
- गुन्हेगारी आणि देशविरोधी कारवायांसाठी सामाजिक माध्यमांचा वापर रोखण्यासाठी सामाजिक माध्यमांतील दिग्गजांना सोबतीला ठेवणे.
- स्मार्ट पोलिसिंग हा भारतातील पोलिसिंगचा नवा चेहरा असला पाहिजे. ऑनलाइन धमक्या आणि सायबर दहशतवादाच्या घटनांविरूद्ध पोलिसांचे डिजिटल प्रशिक्षण त्यांना अधिक चांगल्या प्रकारे सुसज्ज करणे आवश्यक आहे.
- सामाजिक माध्यम विश्लेषक (Social media analysis generated intelligence) किंवा SOCMINT हे हॉटस्पॉट किंवा व्हायरल होणाऱ्या विषयांना वेगळे करण्यासाठी परदेशात एक यशस्वी प्रणाली म्हणून विकसित केले जात असून एक अंदाज वर्तविणारे साधन म्हणून वापरले जाते. आपण याचा उपयोग खोट्या बातम्यांचा धोका नियंत्रित करण्यासाठी करु शकतो.

***

सायबर सुरक्षा (Cyber Security)

प्रस्तुत घटकाबाबत मुख्य परीक्षेत पूर्वी विचारलेले प्रश्न

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
काही संरक्षण विश्लेषक सायबर युद्धाला अल्‌ कायदा किंवा दहशतवादापेक्षाही मोठा धोका मानतात. सायबर युद्ध म्हणजे काय? भारत ज्या सायबर धोक्यांना संवेदनशील आहे त्याची रूपरेषा तयार करा आणि त्यांना सामोरे जाण्यासाठी देशाची तयारी काय आहे हे स्पष्ट करा. (२०१३)	सायबर युद्ध, भारत ज्या सायबर धोक्यांना संवेदनशील आहे त्याची रूपरेषा, भारताची तयारी
देशासाठी सायबर स्पेसचे धोके लक्षात घेता, भारताला गुन्हे रोखण्यासाठी डिजिटल सशस्त्र दल आवश्यक आहे. राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, २०१३ ची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करताना जाणवलेल्या आव्हानांचे टीकात्मक मूल्यमापन करा. (२०१५)	सायबर स्पेस, राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण, २०१३
सायबर हल्ल्याचे संभाव्य धोके आणि ते टाळण्यासाठी सुरक्षा फ्रेमवर्कची चर्चा करा.(२०१७)	सायबर हल्ल्याचे संभाव्य धोके ,सुरक्षा फ्रेमवर्क
वाढत्या सायबर गुन्ह्यांमुळे डिजिटायझ्ड जगात डेटा सुरक्षेला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झाले आहे. न्यायमूर्ती बीएन श्रीकृष्ण समितीने डेटा सुरक्षिततेशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी अहवाल बनवला आहे. तुमच्या मते, सायबर जगतामधील वैयक्तिक डेटाच्या (personal data) संरक्षणाशी संबंधित अहवालाचे फायदे आणि समस्या काय आहेत?(२०१८)	न्यायमूर्ती बीएन श्रीकृष्ण समिती, डेटा सुरक्षा
सायबरडोम प्रकल्प म्हणजे काय? भारतातील इंटरनेट गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ते कसे उपयुक्त ठरू शकते ते स्पष्ट करा. (२०१९)	सायबरडोम प्रकल्प
सायबर गुन्ह्यांचे विविध प्रकार आणि या धोक्याशी लढण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपाययोजनांची चर्चा करा.(२०२०)	सायबर गुन्ह्यांचे प्रकार, उपाययोजना
भारताची अंतर्गत सुरक्षा लक्षात घेऊन, सीमापार सायबर हल्ल्यांच्या परिणामाचे विश्लेषण करा. तसेच या अत्याधुनिक हल्ल्यांविरूद्ध बचावात्मक उपायांवर चर्चा करा.(२०२१)	सीमापार सायबर हल्ले, बचावात्मक उपाय
सायबर सुरक्षेचे वेगवेगळे घटक कोणते आहेत ? सायबर सुरक्षेतील आव्हाने लक्षात घेऊन भारताने यशस्वीपणे सर्वसमावेशक राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण किती प्रमाणात विकसित केले आहे ते तपासा .(२०२२)	सायबर सुरक्षेचे घटक, राष्ट्रीय सायबर सुरक्षा धोरण

सायबर सुरक्षा म्हणजे काय ?

व्याख्या –सायबरसुरक्षा ही सायबर जगाला (Cyber Space) (महत्त्वपूर्ण प्रणाली, जाळे, कार्यक्रम आणि संवेदनशील माहिती) डिजिटल हल्ल्यांपासून संरक्षित करते.

सायबर सुरक्षेचे विविध घटक.

- उपयोजन सुरक्षा (Application Security) : सायबर हल्लूयांपासून बचाव करण्यासाठी विकास कालावधी दरम्यान उपयोजनामध्ये (applications) सुरक्षा वैशिष्ट्ये पुरविण्याचे काम सायबर सुरक्षा करते.
- माहिती सुरक्षा – माहितीचा अनधिकृत प्रवेश, वापर, प्रकटीकरण, व्यत्यय, बदल किंवा नष्ट करणे इत्यादी गोष्टी रोखण्यासाठीची ही प्रक्रिया आणि पद्धत आहे.
- आपत्ती पुनर्वसन नियोजन – यामध्ये माहिती संरक्षण उपाय, माहिती पुनर्प्राप्ती योजना, क्लाउड पूनर्रप्राप्ती (क्लाउड बॅकअप) इत्यादी सारख्या सायबर हल्लूयाच्या बाबतीतील धोरण आणि संबंधित तयारी समाविष्ट आहे.
- नेटवर्क सुरक्षा – संशयास्पद नेटवर्क सोबत जोडलेले नेटवर्क आणि उपकरणे प्रतिबंधित आणि संरक्षित करण्याची प्रक्रिया.
- अंतिम वापरकर्त्याची सुरक्षा – यामध्ये सायबर जगाच्या अंतिम वापरकर्त्यासाठी सायबर सुरक्षा जागरूकता समाविष्ट असते. हा सुरक्षेबाबतचा सर्वात महत्वाचा घटक असून, ९०% पेक्षा जास्त सायबर हल्ले हे फिशिंग ईमेलने सुरू होतात.
- कार्यात्मक सुरक्षा – ही प्रक्रियात्मक सुरक्षा आहे. ती संस्थेची गंभीर माहिती ओळखून आणि संवेदनशील माहितीची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी संरक्षण यंत्रणा विकसित करते.

विविध सायबर समस्या

हेतू आणि गुन्हेगारी वर आधारित सायबर समस्या पुढील प्रमाणे वर्गीकृत केल्या आहेत.

१. ज्या संगणक किंवा इतर उपकरणांशी आणि नेटवर्कशी थेट जोडल्या/पाठवल्या जाते.

- **सायबर हेरगिरी (cyber espionage)** – सायबर हेरगिरी ही संगणक प्रणाली आणि नेटवर्कमध्ये घुसखोरी करण्याची रणनीती आहे, ज्यामध्ये एक अनधिकृत वापरकर्ता आर्थिक, स्पर्धात्मक फायदा किंवा राजकीय कारणांसाठी संवेदनशील किंवा वर्गीकृत माहिती किंवा बौद्धिक संपदा (IP) मध्ये प्रवेश करण्यासाठी प्रयत्न करतो. उदा. २०१९ मध्ये कुडनकुलम अणुऊर्जा प्रकल्पावर हल्ला चीनद्वारे संशयित सायबर हेरगिरी
- **मालवेअर (malware)** – मालवेअर (मॅलाशियस सॉफ्टवेअर) ही एक फाइल किंवा कोड (File or Code) आहे जी आक्रमणकर्त्याने नेटवर्कवर वितरित केलेली असते. ज्याचा उद्देश तुमचं माहिती चोरी करणे, तुमच्या बँकेशी संभंधित माहिती घेणे, इत्यादी असू शकते.

  उदा. कोरोना टाळेबंदी, रँन्समवेअर २०२०– ही आजाराविषयी माहिती देण्याची मालवेअर प्रणाली आहे. हे मालवेअर डिव्हाइसेसवरील सर्व माहिती बदल करतात आणि वापरकर्त्याचा प्रवेश नाकारतात तसेच दस्ताऐवज पुनर्प्राप्त करण्यासाठी प्रति डिव्हाइस १०० ची मागणी करतात.
- **रँसमवेअर (Ransomware)** – हे एक मालवेअर असून वापरकर्त्याला किंवा संस्थेला त्यांच्या संगणकावरील दस्ताऐवजांमध्ये प्रवेश नाकारण्यासाठी निर्माण केले जाते. या दस्ताऐवजात बदल केला जातो आणि यातून माहिती पूर्प्राप्तीसाठी (decryption key) खंडणीची मागणी केली जाते. उदा– वाँनाक्राय, पेट्या.
- **फिशिंग** – फिशिंग हा एक सायबर गुन्हा आहे ज्यामध्ये तोतया व्यक्ती हा विश्वासू व्यक्ती किंवा संस्था असल्याचे भासवून संदेश पाठवतो. उदा. मानव संसाधन व्यवस्थापकांचे (HR) चे बनावट संदेश, बनावट क्रेडिट कार्ड ईमेल.
- **संरचित प्रश्नांचा (Structured Query Language) इंजेक्शन हल्ला** – SQL इंजेक्शन ही प्रोग्रामरद्वारे केलेल्या चुकांमुळे होणारी वेब असुरक्षा आहे. हे आक्रमणकर्त्याला वेबसाइट किंवा वेब ॲप्लिकेशन ज्या डेटाबेसशी संप्रेषण करते, त्या डेटाबेसवर आदेश पाठविण्यास अनुमती देते. उदा – २०१८ मधिल सिस्को असुरक्षा, सिस्को प्राइम लायसन्स मॅनेजरमध्ये SQL इंजेक्शन भेद्यता आढळली. असुरक्षिततेमुळे हल्लेखोरांना ज्या प्रणालीवर परवाना व्यवस्थापक तैनात करण्यात आले होते, त्या प्रणालींमध्ये प्रवेश मिळाला.
- **बोटनेट** – हे आक्रमणकर्त्याच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या तडजोड केलेल्या संगणकांचा संच आहे. उदा. २०१६ मिराई हल्ला – मिराई हे १००,००० पेक्षा जास्त संगणक असलेले बॉटनेट होते. अनेक सायबरसुरक्षा कंपन्यांवर हल्ले केले गेले त्यामुळे त्यांच्या पायाभूत सुविधांवर गंभीर परिणाम झाला.

३. **सायबर दहशतवाद –**

- सायबर दहशतवाद म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान प्रणाली, कार्यक्रम आणि माहिती संबंधित कोणताही पूर्वनियोजित, राजकीयदृष्ट्या प्रेरित हल्ला ज्याचा परिणाम हिंसाचारात होतो
- हे सायबर हेरगिरी, मालवेअर, रॅन्समवेअर.. इत्यादी सारखी सर्व सायबर गुन्ह्यातील साधने वापरतात. उदा. सेंटर फॉर स्ट्रॅटेजिक अँड इंटरनॅशनल स्टडीज (CSIS) (एक द्विपक्षीय, ना–नफा धोरण संशोधन गट) नुसार २०२१ मध्ये एका रशियन गटाने सीएस एनर्जी कंपणीवरील रॅन्समवेअर हल्ल्याची जबाबदारी स्वीकारली. सीएस एनर्जी ही ऑस्ट्रेलियन उपयोजित कंपनी असून सायबर दहशतवादाला बळी पडलेली आहे.

४. **सायबर वॉरफेअर (Cyber Warfare) –**

एखाद्या राष्ट्र किंवा संस्थेद्वारे इतर देश किंवा संस्थांच्या संगणक आंतरजाल प्रणालीवर संगणक व्हायरसने किंवा सेवा–नाकाराच्या (denial of service-DoS) हल्ल्यांद्वारे पायाभूत सुविधांमध्ये व्यत्यय आणण्याच्या, नुकसान करण्याच्या किंवा नष्ट करण्याच्या उद्देशाने हल्ला करण्यासाठी केलेल्या कृतींचा संच म्हणजे सायबर वॉरफेअर होय. उदा.– ऑपरेशन शॅडी रॅट (RAT) ही सायबर हल्ल्यांची एक मालिका आहे जी २००६ च्या मध्यापासून सुरू होते. इंटरनेट सुरक्षा कंपनी मॅकअॅफी (McAfee) ने ऑगस्ट २०११ मध्ये दिलेल्या अहवालानुसार या हल्ल्यांमागे चीनचा हात असल्याचे मानले जाते, ज्यात शासन आणि संरक्षण कंत्राटदारांसह किमान ७२ संस्थांना फटका बसला.

५) **सामाजिक आणि वैयक्तिक हल्ले**

- सायबर गुंडगिरी आणि पाठलाग
- बाल अश्लिलता चित्रपट (चाइल्ड पोर्नोग्राफी)
- हनीट्रॅप
- दहशतवादी संघटनांकडून सामाजिक माध्यमांचा वापर (प्रचार, भरती, कट्टरतावादासाठी)

सायबर सुरक्षेसंबंधी घटक / समस्या / परिणाम

घटक	समस्या	परिणाम
१) व्यक्ती	✻ जाणीवे चा अभाव ✻ डिजिटल विभागणी	१) माहितीचा गैरवापर २) माहिती चोरी होणे ३) खासगीकरणाचे उल्लंघन
२) व्यावसायिक	✻ सायबर विशेषज्ञ कर्मचाऱ्यांचा अभाव ✻ व्यावसायिक स्पर्धा व वाद	१) व्यावसायिकांचा नफा कमी होतो परिणामी देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर सुद्धा विपरीत परिणाम होतो. २) नवीन तंत्रज्ञान स्विकारण्या संदर्भात भिती निर्माण होते.
३) देश	✻ विशेष सायबर सुरक्षा धोरणाचा अभाव ✻ सहकार्याचा अभाव. उदा:– केंद्र–राज्य कायद्यामधील वाद ✻ परकिय अवलंबित्व– स्वस्त आयात ✻ माहिती संरक्षण धोरणाचा अभाव	✻ अपूरी सायबरसुरक्षा आणि गोपनीयता यासारख्या वैशिष्ट्यांमुळे संवेदनशील पायाभूत सुविधा (critical cyber infrastructure) सायबर हल्ल्यासाठी अनुकूल बनतात. उदा–पॉवर ग्रिड, संरक्षक पायाभूत सुविधा, बँकिंग. इ.
		✻ डिजिटल इंडिया सारख्या सरकारी उपक्रमांवर, विविध ई–गव्हर्नन्स साधनांवर विपरित परिणाम होऊ शकतो परिणामी सर्वसमावेशक वाढ खुंटते. ✻ कट्टरतावाद, सामाजिक माध्यमां द्वारे दहशतवादी संघटनांमध्ये भरती यासारख्या देशविरोधी कृतीत वाढ होते.

		❊ सायबर हल्लयामुळे राज्य आणि गैर-राज्य दोन्ही घटकांकडून अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षेची जोखीम वाढते.
४) इतर घटक	❊ नवीन व उदयोन्मूख तंत्रज्ञान. उदाः ब्लॉक चेन, वेब ३.० इत्यादी ❊ जमीन, जल, वायू व अंतराळ नंतर युद्धाची पाचवी भुमी म्हणून सायबर क्षेत्राची उत्क्रांती	❊ जागतिक पातळीवर वाढते संघटीत गुन्हे. उदाः हवाला ❊ सायबर युद्ध. उदाः - २००७ मध्ये इस्टेनियावर रशियन नागरिकांकडून सायबर हल्ला

भारतातील सायबर सुरक्षा परिस्थिती

- यूएसए आणि चीननंतर जगातील सर्वाधिक इंटरनेट वापरकर्त्यांच्या बाबतीत भारताचा तिसरा क्रमांक लागतो.
- सिमॅनटेक कार्य (ऑनलाईन सुरक्षा कंपनी) च्या ऑक्टोबरच्या २०२२ अहवालानुसार, सायबर गुन्ह्यांमुळे प्रभावित होणाऱ्या पहिल्या पाच देशांमध्ये भारताचा क्रमांक लागतो.
- राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (National Crime Record Bureau) च्या आकडेवारीनुसार, २०१६ मध्ये सायबर गुन्ह्यांशी संबंधित १२३१७ प्रकरणे नोंदवली गेली.
- दुसऱ्या जागतिक सायबरसुरक्षा निर्देशांकानुसार (GCI) भारताचे स्थान १६५ देशांपैकी १० व्या क्रमांकावर आहे.

शासनाने केलेले प्रयत्न :-

- माहिती तंत्रज्ञान (सुधारणा) कायदा २००८ -तंत्रज्ञानाशी संबंधित सायबर गुन्हे, माहिती सुरक्षा आणि गोपनीयता संरक्षण यासारख्या सद्यस्थितीतील समस्येचे निराकरण करून राष्ट्रीय सायबर सुरक्षेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी हा कायदा लागू केला.
- राष्ट्रीय संवेदनशिल माहिती संरचना संरक्षण केंद्रा (नॅशनल क्रिटिकल इन्फॉर्मेशन इन्फ्रास्ट्रक्चर प्रोटेक्शन सेंटर) ची स्थापना देशातील महत्त्वाच्या माहिती पायाभूत सुविधांच्या (critical information infrastructure) संरक्षणासाठी करण्यात आली आहे.
- सायबर स्वच्छता केंद्र (बॉटनेट क्लीनिंग आणि मालवेअर विश्लेषण केंद्र) - याचा उद्देश मालवेअर कार्यक्रम शोधून नष्ट करणे, त्यासाठी विनामूल्य साधने प्रदान करणे.
- भारतीय संगणक आणीबाणी प्रतिसाद गट (इंडियन कॉम्प्युटर इमर्जन्सी रिस्पॉन्स टीम) - हा आणीबाणी प्रतिसाद कार्यगट असून देशाच्या सायबर सुरक्षेला संबोधित करण्यासाठी राष्ट्रीय संस्था म्हणून काम करते, ज्यामुळे सरकारी आंतरजालावरील (Network) सायबर हल्लयांचे प्रमाण कमी करण्यात मदत होते.
- 'सायबर सुरक्षीत भारत' हा इलेक्ट्रॉनिक्स आणि माहिती तंत्रज्ञान मंत्रालयाचा पुढाकार आहे. याचे उद्दिष्ट डिजिटल भारत यासारख्या शासकिय उपक्रमांसाठी भारतातील सायबर सुरक्षा बळकट करणे हे आहे.
- भारतीय सायबर-गुन्हे समन्वय केंद्र (I4C) भारतीय सायबर गुन्हे समन्वय केंद्र (I4C), हा देशातील सायबर गुन्ह्यांचा समन्वित आणि प्रभावीपणे मुकाबला करण्यासाठी गृह मंत्रालयाचा (MH) उपक्रम आहे.
- राष्ट्रीय सायबरसुरक्षा समन्वय केंद्र हे राष्ट्रीय सुरक्षा परिषद सचिवालयाच्या (NSCS) अंतर्गत आहे. सायबर सुरक्षा बाबींसाठी राष्ट्रीय स्तरावरील विविध संस्थाशी ती समन्वय साधते.

सध्याच्या सायबर सुरक्षा उपायांमधील त्रुटी

१. माहिती संरक्षणासाठी योग्य वैधानिक चौकटीचा अभाव.

२. विविध भागधारकांमध्ये समन्वयाचा अभाव उदा.-केंद्र राज्य शासन, खाजगी व्यक्ती आणि सरकार ..इ.

३. स्वामित्व हक्कांचे उल्लंघन,क्रिप्टोकरन्सी, अवैध ईमेल्स (Spam e-mail) इत्यादि सारख्या अनेक उदयोन्मुख सायबर समस्यांचे अपुरे

आकलन

४. सायबर गुन्ह्यात दोषसिद्धींचे प्रमाण अत्यंत कमी.

५. सायबरजगातील विविध भागधारकांमध्ये सर्वसमावेशक आणि योग्य प्रकारे माहिती पुरवठा करण्याच्या प्रारुपाचा अभाव.

६. डिजिटल पुराव्याचे जप्ती आणि विश्लेषण करण्यासाठी मानक प्रक्रियेचा अभाव.

पुढील मार्ग :– (way forward)

१. धोरणात्मक उपाय

- माहिती संरक्षणासाठी व्यापक कायदेशीर चौकट तयार करणे.
- सायबर हल्ल्याचा सामना करण्यासाठी एकात्मिक सायबर सुरक्षा.
- सायबरजगासाठी अधिकाऱ्यांचे समर्पित केडर.

२. तांत्रिक उपाय

- कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मशीन लर्निंग सायबर संरक्षणास चालना देऊ शकतात.
- सायबर गुन्हे कमी करण्यासाठी ब्लॉकचेन आणि नॉन फंगीबल टोकन (NFT) तंत्रज्ञान.
- पायाभूत सुविधा घटकांच्या स्वदेशीकरणाला प्रोत्साहन देणे.
- सुरक्षित माहितीचा प्रसार करण्यासाठी क्वांटम तंत्रज्ञानाचा फायदा घेणे

३. मानव संसाधन :

सायबर सुरक्षेतील कौशल्यांमधील अंतर कमी करण्यासाठी मानव संसाधन विकासाकडे त्वरित लक्ष देणे.

४. गुलशन राय समितीच्या शिफारशींची अंमलबजावणी करणे

- सर्व सरकारी संप्रेषणासाठी एक समर्पित सुरक्षित प्रवेशद्वार तयार करून परदेशी सर्व्हरवरील अवलंबित्व कमी करणे.
- नवीन भारतीय सायबर गुन्हे समन्वय केंद्राची स्थापना करणे, जे NTGRID आणि CCTNS (गुन्हे आणि गुन्हेगारी ट्रॅकिंग नेटवर्क प्रणाली) शी जोडले जाऊ शकते.
- ऑनलाइन सायबर गुन्ह्यांसाठी स्वतंत्र संस्था स्थापन करणे.

सर्वोत्तम उदाहरणे :–

- इस्राईल राष्ट्रीय सायबर ब्युरो, २०१२ मध्ये तयार केले गेले. ते राष्ट्रीय सायबर संरक्षण धोरण तयार करण्यासाठी, खाजगी क्षेत्रासोबत भागीदारी आणि देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सायबर संरक्षण घटकांना जोडण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे.
- 'सायबरडोम' हे केरळ पोलीस विभागाचे संशोधन आणि विकास केंद्र आहे, ते सायबर सुरक्षिततेत उत्कृष्टतेचे सायबर केंद्र म्हणून काम करते, तसेच प्रभावी पोलिसींगसाठी तंत्रज्ञान विकसित करते.
- २००७ मध्ये एस्टोनियात तीन आठवड्यांच्या मोठ्या सायबर हल्ल्यांमुळे सरकारी कामकाज, तसेच आर्थिक क्रियाकलाप तात्पुरते बंद झाले. हे जगातील पहिले सायबर युद्ध होते, ज्याने एस्टोनियाला खाजगी आणि सरकारी क्षेत्रात सायबर सुरक्षा बाबतीत जगाच्या शीर्षस्थानी जाण्यासाठी आवश्यक अनुभव दिला. .आज जागतिक सायबर सुरक्षा निर्देशांकात एस्टोनिया पहिल्या तीनपैकी एक राष्ट्र आहे.
- युनायटेड स्टेट्स सायबर कमांड हा यूएस सैन्याचा एक भाग आहे, ज्यावर विद्यमान सायबरजग क्रिया आणि लष्करी व सरकारी माहिती तंत्रज्ञान आणि इंटरनेट कार्याच्या सायबरसुरक्षिततेवर देखरेख आणि व्यवस्थापित करण्याचा प्रभार आहे.

***

मनी लाँड्रींग

या विषया वर पूर्वी विचारलेल प्रश्न

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
१. मनी लाँड्रिंग देशाच्या आर्थिक सार्वभौमत्वाच्या सुरक्षेला गंभीर रित्या धोक्यात आणते. भारतासाठी त्याचे काय महत्त्व आहे आणि या धोक्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कोणती पावले उचलणे आवश्यक आहे? (२०१३ १० गुण)	मनी लाँडरिंगसह प्रमुख सुरक्षा आव्हाने
२. उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरण मनी लॉन्ड्रिंगमध्ये कसे योगदान देतात यावर चर्चा करा. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मनी लाँड्रिंगच्या समस्येचा सामना करण्यासाठी विस्तृत उपाययोजना करा. (२०२१ १० गुण)	उदयोन्मुख तंत्रज्ञान आणि मनी लाँडरिंग. मनी लाँड्रिंगचा सामना करण्यासाठी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील उपाययोजना.

यावर फारच कमी प्रश्न विचारले गेले आहेत परंतु, सद्दस्थितीत हा बातम्यांमध्ये सर्वाधिक चर्चेचा विषय ठरत आहे, म्हणुन याकडे दुर्लक्ष करू नका. वर्तमान संदर्भ लक्षात घेतल्यास या विषयावरिल प्रश्नांना सरळपणे हाताळता येते. म्हणून प्रथम हा विषय पूर्णपणे समजून घ्यावा.

मनी लाँडरिंग म्हणजे काय?

व्याख्या: मनी लाँडरिंग म्हणजे गुन्हेगारी व बेकायदेशीर निधीचा खटला, दोष आणि जप्ती टाळण्यासाठी बेकायदेशीर स्त्रोतांकडून मिळवलेले पैशे लपवून ठेवण्याची आणि त्याचे कायदेशीर स्त्रोतामध्ये रूपांतरित करण्याची प्रक्रिया होय.

यूएन–व्हियन्ना करार १९८८ नुसार : मनी लाँडरिंग म्हणजे, कोणत्याही गुन्ह्यातून प्राप्त झालेल्या मालमत्तेचे बेकायदेशीर मूळ लपविण्याच्या किंवा या कृत्यांचे कायदेशीर परिणाम टाळण्यासाठी अशा गुन्ह्यांमध्ये सामील कोणत्याही व्यक्तीला मदत करण्याच्या हेतूने प्राप्त मालमत्तेचे कायदेशिर रुपांतरण करणे होय.

वित्तीय कृती कार्यवाही दल (FATF) नुसार: मोठ्या संख्येतील गुन्हेगारी कृत्यांचे उद्दिष्ट हे कृत्य करणाऱ्या व्यक्ती किंवा गटासाठी नफा मिळवणे असते. मनी लाँड्रिंग म्हणजे या बेकायदेशीर कमाईच्या प्राप्तीला लपवण्यासाठीची गुन्हेगारी प्रक्रिया होय. ही प्रक्रिया अत्यंत महत्त्वाची आहे, कारण ती गुन्हेगारांना त्यांच्या स्त्रोताला धोक्यात न आणता या नफ्यांचा उपभोग घेण्यास सक्षम करते.

मनी लाँडरिंगचे टप्पे

१. स्थान नियोजन (Placement) : बँकिंग आणि वित्तीय प्रणालीमध्ये निधीचा प्रवेश करून देणे.

२. स्तरीकरण (Layering) : आर्थिक कार्याच्या मालिकेद्वारे या निधीला कायदेशीर मूळ असल्याचे दिसते.

३. एकीकरण (Integration) : एकदा या निधीला कायदेशीर स्वरूप प्राप्त झाले की, हा निधी कायदेशीर अर्थव्यवस्थेत पुन्हा सादर केला जातो. उदा: महागड्या वस्तूंचा वापर, शेअर बाजार आणि रिअल इस्टेटमध्ये

शेजारील आकृतीवरून आपण मनी लाँड्रिंग समजू शकतो.

मनी लॉन्ड्रिंगचा उद्देश

- कर चुकवणे.
- चोरी.
- फसवणूक.
- लाचखोरी.
- भ्रष्टाचार.
- तस्करी.
- आधुनिक गुलामगिरी.
- मानवी तस्करी.
- अंमली पदार्थांची तस्करी.
- अवैध शस्त्र विक्री.

मनी लाँडरिंगच्या विविध पद्धती

- स्मर्फिंग: अनेक लहान व्यवहारांमध्ये मोठ्या प्रमाणात रोख रकमेची रचना समाविष्ट करणे.
- शेल कंपन्या: सक्रिय व्यवसाय कार्यात नसलेली, परंतु विशिष्ट व्यावसायिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी एखाद्या कंपनीची स्थापना केली जाते जसे की, कर दायित्वे कमी करणे, कायदेशीर जोखमींपासून एखाद्या संस्थेचे संरक्षण करणे, भांडवल वाढवणे अवैध हेतूने पैसे लाँडरिंग करणे, आणि कायदेशिर करावाही किंवा प्रतिबंध टाळण्यासाठी फायदेशिर मालकी लपवणे.
- राउंड ट्रिपिंग : सुरक्षेला गरजेपेक्षा जास्त मागणी आहे यावर निरीक्षकांना विश्वासात घेण्याच्या प्रयत्नात एकाच सुरक्षेचे शेअर्स (भाग) पुन्हा पुन्हा खरेदी आणि विकण्याची अनैतिक प्रथा.
- व्यापार आधारित मनी लाँडरिंग: पैशाच्या बेकायदेशीर उत्पत्तीला कायदेशीर ठरवण्याच्या प्रयत्नात व्यापार व्यवहारांचा वापर.
- हवाला: हवाला ही एक अनौपचारिक पैसे वितरणाची प्रणाली (मनी ट्रान्सफर सिस्टीम) आहे, ज्यामध्ये रोख रकमेच्या प्रत्यक्ष/शारीरिक हालचालीशिवाय मध्यस्थांच्या जाळ्याद्वारे (हवालादार म्हणून ओळखले जाते) पैसे दिले जातात.
- जुगार: यामध्ये कसिनो (Casino) मधून मिळणाऱ्या बेकायदेशीर पैशाचे कायदेशीर पैशात रूपांतर करण्यासाठी सट्टेबाजीचा विचार केला जातो.
- कृषी उत्पन्न: भारतात कृषी उत्पन्नावर करआकारणी नसली तरी, अवैध पैशाचे वैध स्त्रोतामध्ये रूपांतर करण्यासाठी या पळवाटाचा वापर केला जातो.
- रोख केंद्रित व्यवहार (कॅश इंटेन्सिव्ह बिझनेस) : मनी लाँडरिंगसाठी अशा प्रकारचे खाते वापरणे.
- मनी लॉन्ड्रिंगचे डिजिटल स्वरूप :–आर्थिक क्षेत्रातील तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे मनी लाँडरिंगचे नवीन धोके निर्माण झाले आहेत. हे धोके आभासी चलन (क्रिप्टोकरन्सी), ई–कॉमर्स, ऑनलाइन जुगार आणि व्हिडिओ गेममधून उद्भवतात.

मनी लॉन्ड्रिंगचे परिणाम :

१. आर्थिक परिणाम

  - अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या मागणीवर परिणाम होतो ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेत अस्थिरता येऊ शकते.

- अर्थव्यवस्थेत चलनवाढ
- विदेशी गुंतवणुकीला परावृत्त करते
- सामान्य जनतेच्या कल्याणावर थेट परिणाम होतो.
- आर्थिक धोरणावरील नियंत्रण गमावण्याची भिती
- कर महसुलात घट.

२. **सामाजिक परिणाम**

- मानवी तस्करी
- सामाजिक-सांस्कृतिक विभाजन
- समाजात वाढलेली गुन्हेगारी
- अंमली पदार्थांचे व्यसन
- सामाजिक नैतिकतेवर परिणाम होतो

३. **राजकीय परिणाम**

- राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
- राजकीय अस्थिरता
- भ्रष्टाचार
- जागतिक स्तरावर देशाच्या राजकीय प्रतिमेवर डाग. जसे की वित्तीय कृती कार्यवाही दलाची (FATF) काळी आणि करडी यादी.

४. **सुरक्षा परिणाम**

- दहशतवादाला वित्तपुरवठा.
- शस्त्रास्त्रांची तस्करी.
- मनी लॉन्ड्रिंगमधील प्राप्त पैशातून दहशतवाद, नक्षलवादसारख्या कारवायांच्या माध्यमातून देशात अस्थिरता निर्माण केली जाते.
- अंमली पदार्थांच्या तस्करीसारखे संघटित गुन्हे.

भारतातील मनी लॉंड्रिंगसाठी सध्याची चौकट

१. **कायदेशीर चौकट**

हे पुरातन कायदे आहेत परंतु, तुमच्या उत्तरांमध्ये त्यांचा वापर संदर्भ म्हणून करा.

- आयकर कायदा, १९६१
- परकीय चलन संरक्षण आणि तस्करी कारवाया प्रतिबंधक कायदा, १९७४
- बेनामी हस्तांतरण (प्रतिबंध) कायदा, १९८८
- परकीय चलन विनियम कायदा, २००० (FEMA)

आता आपण काही अलीकडील कायदेशीर चौकटी पाहू शकतो, ज्या परीक्षेत विचारले जाण्याची शक्यता आहे. आपण आपल्या उत्तरांमध्ये या कायद्यांचा प्रभावीपणे वापर करावा.

- मनी लाँडरिंग निवारण अधिनियम, २००२ (Prevention of Money Laundering Act, 2002)

PMLA चे काही मुख्य उद्दिष्टे

- मनी लाँडरिंग प्रतिबंधित आणि नियंत्रित करणे.
- मनी लाँड्रिंगमध्ये गुंतलेली किंवा त्यातून मिळवलेली मालमत्ता जप्त करणे .
- गुन्हेगारांना शिक्षा प्रदान करणे
- मनी लाँडरिंग प्रकरणांसंबंधी निर्णय घेणारे अधिकारी आणि अपीलीय न्यायाधिकरणाची नियुक्ती करणे. दस्ताऐवजाच्या नोंदी ठेवणे आणि वित्तीय संस्था, बँकिंग कंपन्या आणि संस्थांवर दायित्वे टाकणे.
- मनी लाँडरिंगशी संबंधित प्रत्येक समस्या हाताळणे.

- राष्ट्रीय तपास कायदा, २००८ (NIA Act, 2008),

राष्ट्रीय तपास कायद्याने, उच्च-गुणवत्तेच्या भारतीय बनावट चलनाच्या तस्करीशी संबंधित गुन्हे, दहशतवादी कायद्याच्या व्याख्येखाली आणले आहेत. जे थेट मनी लाँडरिंग विरोधी पाऊल आहे.

- फरारी आर्थिक गुन्हेगारी कायदा, २०१८ (Fusitive Economic Offender Act, 2018)

फरारी आर्थिक गुन्हेगारी कायदा, २०१८ कोणत्याही विशेष न्यायालयाला (प्रिव्हेन्शन ऑफ मनी लाँडरिंग कायदा, २००२ अंतर्गत स्थापित) ज्यांच्यावर १०० कोटी रुपये पेक्षा जास्त गुन्ह्यांचा आरोप आहे आणि ते खटला टाळत आहेत अशा आर्थिक गुन्हेगारांची सर्व मालमत्ता आणि संपत्ती जप्त करण्याचा अधिकार देतो.

२. **संस्थात्मक उपाय**

- सक्तवसुली संचालनालय (ED) १९५६ मध्ये स्थापन करण्यात आले, जे परकीय चलन व्यवस्थापन कायदा, १९९९ (FEMA) आणि मनी लाँडरिंग प्रतिबंध कायद्यांतर्गत काही तरतुदींच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार आहे.
- राष्ट्रीय तपास यंत्रणा (NIA) :- NIA कायद्यांतर्गत दहशतवादाला वित्तपुरवठा आणि मनी लाँड्रिंगच्या मुद्द्याकडे लक्ष देते. दहशतवादास निधी आणि बनावट चलन सेलसारख्या समस्या देखील राष्ट्रीय तपास यंत्रणेच्या अंतर्गत येतात.
- गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत स्थापन करण्यात आलेला दहशतवाद वित्तपुरवठा लढा सेल (CFT) हा संबंधित प्रकरणांसाठी वेगवेगळ्या तपास संस्थांशी समन्वय साधते.
- वित्तीय बौद्धिक युनिट - इंडिया (फायनान्शियल इंटेलिजेंस युनिट-इंडियाची) स्थापना भारत सरकारने २००४ मध्ये केंद्रीय राष्ट्रीय एजन्सी म्हणून केली आहे जी संशयित आर्थिक व्यवहारांशी संबंधित माहिती प्राप्त करणे, प्रक्रिया करणे, विश्लेषण करणे आणि प्रसारित करणे यासाठी जबाबदार आहे. ही एक स्वतंत्र संस्था असून जी थेट अर्थमंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखालील आर्थिक कौशल्य परिषदेला (इकॉनॉमिक इंटेलिजन्स कौन्सिल) (EIC) ला अहवाल देते.

३. **आंतरराष्ट्रीय सहकार्य**

- व्हिएन्ना कन्व्हेन्शन, १९८८

मनी लाँडरिंग हे अंमली पदार्थांच्या तस्करीमध्ये गुंतलेल्या गुन्हेगारी उद्योगांचे सहाय्यक आहेत असे येथे मानले गेले, यामध्ये जागतिक बँकिंग प्रणालीचा वापर आंतरराष्ट्रीय कायद्यांच्या उल्लंघनाद्वारे आर्थिक संसाधनांची जमवाजमव करण्यासाठी केला गेला.

- १९९० च्या युरोपीय परिषदेचे अधिवेशन

युरोपियन कमिटी ऑन क्राईम प्रॉब्लेम्स (CDPC) च्या अधिकाराखाली सरकारी तज्ञांच्या समितीने युरोप कौन्सिलमध्ये काढलेल्या गुन्ह्यातून निघालेल्या रकमेची लाँडरिंग, शोध आणि जप्तीवरील अधिवेशन.

- शाश्वत विकासाची ध्येय (SDG)

  शाश्वत विकासाच्या ध्येयातील १६ व्या क्रमांकाचे ध्येय, बेकायदेशीर आर्थिक प्रवाह कमी करणे, चोरी झालेल्या मालमत्तेची पुनर्प्राप्ती व परतावा मजबूत करणे आणि सर्व प्रकारच्या संघटित गुन्हेगारीचा सामना करण्याबाबत चर्चा करते.

- वित्तीय कृती कार्यवाही दल (FATF):

  ही एक आंतरशासकीय संस्था आहे, जी १९८९ साली मध्ये पॅरिसमध्ये G7 शिखर परिषदेने स्थापन केली आहे. मनी लाँडरिंग आणि दहशतवादास वित्तपुरवठा विरूद्ध जागतिक मानके निर्माण करण्याचे कार्य ही संस्था करते.

- एग्मॉन्ट गट (Egmont Group):

  मनी लाँड्रिंग, दहशतवादी वित्तपुरवठा आणि संबंधित पूर्वनिर्धारित गुन्ह्यांचा सामना करण्यासाठी वित्तीय बौद्धिक युनिट (FIU) सदस्यांमध्ये माहिती, ज्ञान आणि सहकार्याची देवाणघेवाण सुलभ आणि सूचित करते.

तुमच्या उत्तरांमध्ये या संस्था आणि जागतिक परिषदांचा वापर करा. यामुळे तुमच्या उत्तराला अधिक विश्वसनीयता मिळेल.

मनी लाँडरिंग रोखण्यात आव्हाने :–

- किचकट प्रक्रिया :–कायद्यातील गुंतागुंतीची प्रक्रिया मनी लाँडरिंग विरोधी मोहिमेत अडथळा निर्माण करते.
- अनेक कायदे आणि संस्था :– आपण आतापर्यंत चर्चा केल्यानुसार भारतामध्येच वित्ती संबंधित प्रकरणे हाताळण्यासाठी अनेक कायदे आणि संस्था आहेत. या बहुविधतेमुळे प्रक्रिया आणखी गुंतागुंतीची होते.
- (टॅक्स हेवन) देश :–टॅक्स हेव्हन्समधील गुंतवणूक (जसे की हाँगकाँग, केमन बेटे आणि ब्रिटिश व्हर्जिन आयलंड) मनी लाँडरिंगचा एक प्रमुख घटक आहे.
- विस्तृत पसरलेली तस्करी :– काळा बाजार साखळी (ब्लॅक मार्केट चॅनेल) व तस्करी करण्याच्या व्यापक गुन्हेगारी जाळ्यामुळे मनी लाँडरिंगला सामोरे जाण्यात आणखी अडथळे निर्माण झाले आहेत.
- उदयोन्मुख तंत्रज्ञान :– क्रिप्टोकरन्सी, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (IoT) आणि वेब३ सारख्या उदयोन्मुख तंत्रज्ञानाने मनी लाँडरिंगविरोधी मोहिमेसाठी नवीन आव्हाने निर्माण केली आहेत.

सामान्य मुद्दे

- कुशल कर्मचाऱ्यांची कमतरता.
- विविध संस्थांमधील समन्वयाचा अभाव
- प्रकरणांमध्ये राजकीय हस्तक्षेप
- जागरूकतेचा अभाव.

पुढील वाटचाल :– (way forward)

- कर चुकवेगिरी रोखण्यासाठी कर दरांचे तर्कसंगतीकरण (rationalisation of tax)
- तंत्रज्ञान वापरून शोध कार्य सुधारणे, जसे की कृत्रिम बुद्धिमत्ता, मनी लाँडरिंग विरोधी अधिकाऱ्यांचे ओझे कमी करण्यास मदत करू शकते. तसेच मनी लाँड्रिंग नमुने शोधण्यासाठी माहिती विश्लेषक (data analytics) चा वापर सहाय्यक ठरू शकतो.
- नियमित परस्पर संवाद :– बँका, कायद्याची अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था आणि इतर वित्तीय संस्थांमधील परस्पर संवाद सुदृढ होणे

गरजेचे आहे.

- द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय स्तरावर जागतिक भागीदारी.
- गंभीर प्रकरणे हाताळण्यासाठी संरचित प्रशिक्षण .
- राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मनी लाँडरिंगसाठी वित्तीय कृती कार्यवाह दला (FATF) च्या शिफारशींची अंमलबजावणी करणे.

***

PRAYAAS INSTITUTE OF EXCELLENCE

सिमा सुरक्षा आव्हाने आणि सीमा भाग व्यवस्थापन

प्रस्तुत घटकाबाबत मुख्य परीक्षेत पूर्वी विचारलेले प्रश्न

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
दक्षिण आशियातील बहुतेक देश आणि म्यानमार यांच्याशी असलेल्या लांब अस्पष्ट सीमा पाहता, भारताच्या अंतर्गत सुरक्षा आव्हानांचा सीमा व्यवस्थापनाशी कितपत संबंध आहे? (२०१३, १० गुण)	सीमा व्यवस्थापन आणि अंतर्गत सुरक्षा
बेकायदेशीर सीमापार स्थलांतरामुळे भारताच्या सुरक्षेला कसा धोका निर्माण होतो? याला आळा घालणाऱ्या धोरणांवर चर्चा करा आणि अशा स्थलांतराला चालना देणारे घटक स्पष्ट करा. (२०१४, १२.५ गुण)	सीमापार स्थलांतर आणि सुरक्षा आव्हाने
किचकट भूभागीय क्षेत्र आणि काही देशांशी प्रतिकूल संबंध यामुळे सीमा व्यवस्थापन हे एक जटिल कार्य आहे. प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठी ची आव्हाने आणि धोरणे स्पष्ट करा. (२०१६, १२.५ गुण)	प्रभावी सीमा व्यवस्थापनाशी संबंधित आव्हाने.
ईशान्य भारतातील सीमेवरील पोलिसिंगसमोरील अनेक सुरक्षा आव्हानांपैकी बंडखोरांची सीमेपलीकडून होणारी हालचाल ही एक आहे. भारत– म्यानमार सीमेवर सध्या निर्माण होत असलेल्या विविध आव्हानांचे परीक्षण करा. तसेच, आव्हानांचा सामना करण्यासाठीच्या उपायांवर चर्चा करा. (२०१९, १५ गुण)	ईशान्य भारतातील सीमापार बंडखोरी आणि सुरक्षा आव्हाने
नियंत्रण रेषेसह (एलओसी) म्यानमार, बांगलादेश आणि पाकिस्तान सीमेवरील अंतर्गत सुरक्षा धोके आणि सीमापार गुन्ह्यांचे विश्लेषण करा. तसेच या संदर्भात विविध सुरक्षा दलांनी घेतलेल्या भूमिकेवर चर्चा करा. (२०२०, १५ गुण)	सीमापार गुन्हे आणि या गुन्ह्यांचा सामना करणाऱ्या सुरक्षा दलांची भूमिका
प्रभावी सीमा क्षेत्र व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने अतिरेक्यांना असणारे स्थानिक समर्थन रोखण्यासाठी आवश्यक असलेल्या उपायांवर चर्चा करा आणि स्थानिकांचा यामध्ये योग्य समावेश घडवून आणण्यासाठी मार्ग सुचवा. (२०२०, १० गुण)	प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठी स्थानिक समर्थन
भारतातील सागरी सुरक्षा आव्हाने कोणती आहेत? सागरी सुरक्षा सुधारण्यासाठी घेतलेल्या संघटनात्मक, तांत्रिक आणि प्रक्रियात्मक पुढाकारांवर चर्चा करा. (१५० शब्दात उत्तर द्या) २०२२, १० गुण	सागरी सुरक्षा आव्हाने

प्रस्तावना :–

संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषदेनुसार (UNSC) सीमा व्यवस्थापन हे दहशतवाद्यांच्या आणि माल–मालवाहतुकीच्या बेकायदेशीर सीमापार हालचालींविरूद्धच्या संरक्षणाचा पहिला टप्पा आहे. सीमा व्यवस्थापन हा भारताच्या संरक्षण आणि व्यापाराचा अविभाज्य भाग आहे. भारताच्या सीमा व्यवस्थापनामध्ये सीमा सुरक्षा, सीमा क्षेत्राचा विकास, दळणवळण, शेजारील राज्यांशी समन्वय आणि भारताचे राष्ट्रीय हितसंबंध

वाढवण्यासाठीच्या कार्यक्रमांचा समावेश आहे.

आंतरराष्ट्रीय दृष्ट्या सीमेचे दोन पैलू आहेत :

१. भू-सीमा

२. सागरी सीमा

१. भू-सीमा व्यवस्थापन

भारताची सीमा खालील देशांना लागून आहे.

- बांगलादेश (४,०९६ किमी).
- चीन (३,४८८ किमी).
- पाकिस्तान (३,३२३ किमी).
- नेपाळ (१,७५१ किमी).
- म्यानमार (१,६४३ किमी).
- भूतान (६९९ किमी)
- अफगाणिस्तान (१०६ किमी)

भारताच्या बाबतीत जटिल आणि तीव्र भौगोलिक घटक (वाळवंट, पर्वतीय भूभाग, दलदलीचा प्रदेश आणि जंगल क्षेत्र) प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठी विविध आव्हाने निर्माण करतात.

त्यामुळे येथे आपण भारताच्या विविध सीमेवरील विविध आव्हानांचा तक्त्याच्या स्वरूपात अभ्यास करू शकतो.

सीमा	आव्हाने	शासकीय प्रयत्न
पाकिस्तान	✻ सर क्रिक आणि लाईन ऑफ कंट्रोल (LOC) सारखे वादग्रस्त क्षेत्र ✻ सीमेच्या पलीकडून दहशतवाद्यांची घुसखोरी ✻ LOC च्या बाजूने काश्मीरमध्ये बंडखोरी ✻ गोल्डन क्रेसेंटच्या जवळ असल्यामुळे अंमली पदार्थांच्या तस्करीचा धोका वाढतो. ✻ बनावट चलन आणि शस्त्रास्त्रांची तस्करी ✻ पाकिस्तानमधून अंमली पदार्थ, शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा पुरवठा करण्यासाठी ड्रोनची हालचाल	✻ सर्वसमावेशक व्यवस्थापन प्रणाली (CIBMS)- सीमेवर एकात्मिक सुरक्षा प्रणाली स्थापन करण्यासाठी प्रतिकूल हवामानातही सगळीकडे इलेक्ट्रॉनिक पाळत ठेवणे. ✻ कॉम्प्रिहेन्सिव्ह इंटिग्रेटेड बॉर्डर मॅनेजमेंट सिस्टीम (CIBMS) अंतर्गत BOLD-QIT (बॉर्डर इलेक्ट्रॉनिकली डोमिनेटेड क्यूआरटी इंटरसेप्शन टेक्निक) प्रकल्प ✻ सीमाजवळच्या गावाच्या विकासासाठी मिशन आबाद ३० (AABAD 30). ✻ जम्मू आणि काश्मीरमधील भारत-पाक सीमेवर राहणाऱ्या लोकांना आरक्षणाचा लाभ
चीन	✻ क्लिष्ट व अस्पष्ट भूसिमा ✻ चीन द्वारे सिमक्षेत्रात पायाभूत सुविधांवर उच्च गुंतवणूक ✻ अरुणाचल प्रदेशावर चीनचा दावा. ✻ लद्दाख परिसरात चीनची आक्रमनता ✻ इलेक्ट्रॉनिक आणि इतर स्वस्त चिनी वस्तूंची तस्करी.	✻ सिमाक्षेत्रात पायाभूत सुविधा निर्मितीस वेग: उदा: धोला सदिया ब्रिज ✻ LAC सह १०० किमी परिक्षेत्रात लष्कराच्या पायाभूत सुविधा प्रकल्पासाठी वन खात्याची मंजुरी. ✻ सीमा क्षेत्र विकासासाठी देशाच्या उत्तर सीमेस व्हायब्रंट व्हिलेज कार्यक्रम ✻ लडाख मध्ये विशेष फ्रंटियर फोर्स (SFF) किंवा विकास रेजिमेंट तैनात करणे

बांग्लादेश	※ सीमेचे अस्पष्ट स्वरूप ※ बांगलादेशी नागरिकांची ओळख पटविण्यात येणारी अडचण. ※ सीमावर्ती भागांच्या लोकरचनेत बदल– बेकायदेशीर स्थलांतरितांच्या सततच्या ओघांमुळे सीमावर्ती भागाचे चित्र बदलले आहे. ※ मानवी तस्करी. ※ गुरे, अमली, पदार्थ, बनावट चलन आणि सोन्याची तस्करी.	※ सीमावर्ती गुन्ह्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व्यापक सीमा व्यवस्थापन योजना (CBMP). ※ उपप्रादेशिक जोडणी प्रकल्प. उदा. आगरतळा–अखौरा रेल्वे जोडणी ※ भारत बांगलादेश भू – सीमा करार २०१५. ※ बीएसएफ आणि बीजीबी (बॉर्डर गार्ड बांगलादेश) द्वारे सीमावर्ती भागातील गुन्हेगारी रोखण्याबाबत स्थानिकांमध्ये जागरूकता निर्माण करणे.
म्यानमार	※ फ्री मूव्हमेंट रेजीम (FMR) – ईशान्येतील बंडखोरांकडून FMR चा गैरवापर. ※ सुवर्ण त्रिकोणाच्या (Golden Triangle) सान्निध्यामुळे अंमली पदार्थांच्या तस्करीचे आव्हान निर्माण होते. ※ सीमावर्ती क्षेत्रासह कमकुवत पायाभूत सुविधांसह किचकट सीमा. ※ कठीण भूभाग आणि घनदाट जंगलांमुळे सीमेवर गस्त घालण्यात अडचण. ※ रोहिंग्या संकटामुळे बेकायदेशीर स्थलांतर	※ जोडणीसाठी कलादान मल्टी–मॉडल ट्रान्झिट ट्रान्सपोर्ट प्रकल्प. ※ मेकाँग–गंगा सहकार्य. ※ अॅक्ट ईस्ट उपक्रम (पूर्वेकडील राज्यांमध्ये कृती करणे).
नेपाळ	※ भारताला अस्थिर करण्यासाठी स्थानिक गुन्हेगारी टोळ्या आणि बाह्य राज्य घटक (चीन, पाकिस्तान) द्वारे खुल्या सीमेचा गैरवापर. ※ शस्त्र आणि दारूगोळा यांची तस्करी. ※ आर्थिक कारणास्तव बेकायदेशीर स्थलांतर, ※ कालापानी, सुस्ता सारखे प्रदेश वाद.	※ नेपाळला विकासकामांसाठी साहाय्य ※ अॅक्ट ईस्ट धोरण (Act East Policy). ※ काठमांडूमधील नेपाळ भारत मैत्री आपत्कालीन आणि ट्रॉमा सेंटर. ※ भारत–नेपाळ आणि भारत–भूतान सीमेवर SSB (सशास्त्र सीमा बल) मध्ये नवीन गुप्तचर विभागाची स्थापना
भूतान	※ ट्राय–जंक्शन विवाद. ※ भारतविरोधी कारवायांसाठी बंडखोर गटांकडून भूतानच्या भूभागाचा वापर. ※ अस्पष्ट सीमारेषेमुळे भुतानी भांग, दारू आणि वन उत्पादने यांसारख्या मालाची तस्करी होते. ※ भूतानची पर्यावरणीय भूमिका	※ पूर्वेचे धोरण (Act East Policy) ※ मजबूत द्विपक्षीय संबंध व सौरक्षक भूमिका ※ वीज खरेदी करार ※ BBIN वाहन करार

परीक्षा केंद्रामध्ये तुम्हाला विशिष्ट आव्हाने आठवण्यात अडचण येत असल्यास खालील सामान्य मुद्दे वापरा, जे प्रत्येक सीमा क्षेत्रातील आव्हानांसाठी लागू होतात.

- बेकायदेशीर स्थलांतरण विशेषतः बांगलादेश आणि नेपाळच्या सीमेवर
- बनावट चलनाच्या समस्या
- मानवी तस्करी
- दहशतवाद, प्रामुख्याने पाकिस्तानकडून
- शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळ्याची तस्करी
- अंमली पदार्थांची तस्करी

- डाव्या अतिरेक्यांना (नक्षलवादी) पाठिंबा
- सशस्त्र संघर्ष

२. **सागरी सीमा व्यवस्थापन (कोस्टल बॉर्डर मॅनेजमेंट)**

भारताला ७,५१७ किमीचा समुद्रकिनारा लाभला असून, त्यापैकी ५,४२२ किमीचा किनारा मुख्य भूभागाला लागून आहे. २००८ मधील मुंबई हल्ल्यानंतर, भारतीय किनारपट्टी सुरक्षेतील कमतरता दिसून आल्या.

भारतातील किनारपट्टीच्या सुरक्षेची आव्हाने

- सागरी दहशतवाद: प्रतिस्पर्ध्यांच्या हितसंबंधांसाठी या व्यापक सागरी क्रियाकलापाचा फायदा घेऊन जमिनीवर हल्ले करणे शक्य आहे, हे २६/११ च्या मुंबई दहशतवादी हल्ल्यात दिसून आले होते.
- विवादित सागरी सीमा–भारताची पाकिस्तान आणि बांगलादेशसोबत असलेली सागरी सीमारेषा आच्छादित दाव्यांमुळे स्पष्ट रेखाटल्या जात नाहीत.
- तस्करी –: भारत हा पाकिस्तान, बांग्लादेश आणि आखाती देशाच्या किनारपट्टीच्या जवळ असल्यामुळे सोने, इलेक्ट्रॉनिक वस्तू, अंमली पदार्थ आणि शस्त्रास्त्रे यासारख्या वस्तूंच्या तस्करीसारखी आव्हाने निर्माण होतात.
- घुसखोरी :–बांगलादेश, म्यानमार (रोहिंग्या निर्वासित) मधून बेकायदेशीर स्थलांतर–निर्वासितांचा ओघ
- बाह्य राष्ट्रांचे धोके–हिंद महासागर प्रदेशात चिनी नौदलाच्या हालचालींपासून धोका. चिनी नौदलाची अतिरिक्त प्रादेशिक लष्करी उपस्थिती आणि त्याचा जिबूतीमधील तळ, ग्वादरमधील गुप्त तळ आणि अलीकडेच जाहीर केलेला सागरी रेशीम मार्ग इत्यादी बाबी भारतासाठी अत्यंत चिंताजनक आहेत.
- बेकायदेशीरपणे नोंदवलेली आणि नियंत्रित मासेमारी यामुळे चाचेगिरी, तस्करी आणि मानवी व्यापारासाठी मार्ग मोकळा होते.

सागरी सुरक्षेचे शासकीय प्रयत्न :–

सध्या सागरी सुरक्षा, तटरक्षक दल, भारतीय नौदल आणि संबंधित राज्य पोलिसांच्या अखत्यारीत येते. याव्यतिरिक्त सरकारने पुढील पावले उचलली आहेत.

- **तटीय सुरक्षा योजना (coastal security scheme) (CSS)**

  CSS ही गृह मंत्रालय (MHA) द्वारे किनारपट्टी पोलिस यंत्रणा मजबूत करण्यासाठी चालवली जाणारी योजना आहे. ज्यामध्ये गृह मंत्रालय राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांना पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आवश्यक वाहने आणि बोटींच्या खरेदीसाठी आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

- **'सागर' किंवा 'प्रदेशातील सर्वांसाठी सुरक्षा आणि वाढ' (security and growth for all in region):-**

  महासागरांच्या शाश्वत वापरासाठी सहकारी उपायांवर लक्ष केंद्रित करणे. हा उपक्रम प्रदेशातील सुरक्षितता, स्वच्छता आणि स्थिर सागरी पर्यावरणासाठी एक चौकट देखील प्रदान करते.

- **इलेक्ट्रॉनिक पाळत :**

  यासाठी नॅशनल कमांड कंट्रोल कम्युनिकेशन अँड इंटेलिजेंस नेटवर्क (NC3I) ची सुरुवात केली गेली आहे. जेणेकरुन संपूर्ण किनाऱ्यावर पाळत ठेवता येईल आणि याद्वारे न सापडलेल्या (बुडालेल्या) जहाजांची घुसखोरी रोखता येईल, यामध्ये: कोस्टल रडार चैन, ऑटोमॅटिक आयडेंटिफिकेशन सिस्टम (AIS), वेसेल ट्रॅफिक मॅनेजमेंट आणि इन्फॉर्मेशन सिस्टम (VTMS) यांचा समावेश होतो.

- **सागरमाला (SAGARMALA) :–** किनारी क्षेत्रासह बंदराच्या नेतृत्वाखाली पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठीची योजना
- **मच्छीमार आणि मासेमारी जहाजांचा केंद्रीकृत माहितीसाठा (डेटाबेस) :–** एका केंद्रीकृत माहितीसाठ्यासह सर्व मच्छीमारांना ओळखपत्र जारी करणे, किनारपट्टीवर कार्यरत असलेल्या २ लाखांहून अधिक मासेमारी जहाजांची नोंदणी आणि मासेमारी नौकांना योग्य उपकरणांनी

सुसज्ज करणे, जहाज ओळखणे आणि पाठलाग इत्यादी बाबींचा यामध्ये अंतर्भाव होतो.

- **आंतरसंबंधामध्ये वृध्दी :–** क्कॉड, मलबार सराव, इंडियन ओशन नेव्हल सिम्पोजियम इत्यादी सरावाद्वारे सागराच्या सुरक्षेबाबतच विविध देशांसोबतच्या आंतरसंबंधामध्ये वृद्धी होते.

पुढील वाटचाल (way forward) :-

- भारताला आपल्या सीमांचे रक्षण करण्यासाठी एकल संस्थेची गरज आहे – ज्यामुळे सर्वसमावेशक निर्णय घेण्यास मदत होईल.
- सैन्य आणि त्यांना लागणाऱ्या साहित्याच्या हालचालीसाठी पुरेशी भौतिक पायाभूत सुविधा निर्माण करणे.
- भू–सीमा आणि किनारी सीमा व्यवस्थापन, दोन्हीसाठी तंत्रज्ञानाचा फायदा घेण्याची आवश्यकता आहे.
- उत्तम सीमा व्यवस्थापनासाठी सीमारेषेवर संरक्षण संस्था, केंद्रीय सुरक्षा दल आणि राज्य पोलिसांची क्षमता वाढवणे.
- शेकटकर समितीनुसार रस्ते बांधणी, इतर विविध पायाभूत सुविधा विकास प्रकल्पांना गती देण्याची गरज आहे, ज्यामुळे सीमावर्ती भागात सामाजिक आर्थिक विकास होईल.
- जी.पी. भटनागर समितीनुसार, लष्कराकडून निमलष्करी दलांमध्ये पार्श्विक समावेश असावा, जेणेकरून त्यांची कार्यक्षमता वाढेल. प्रभावी सीमा व्यवस्थापनासाठी याचा थेट फायदा होईल.
- शांततापूर्ण सीमांसाठी द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय मंचांवर शेजारी देशांशी संलग्नता ठेवावी.

***

संघटीत गुन्हेगारी व दहशतवाद यामधील आंतरसंबध

या घटकावर पूर्वी विचारलेले प्रश्न:–

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
२०१२ मध्ये आंतरराष्ट्रीय सागरी संघटनेने (IMO) चाचेगिरीसाठी उच्च–जोखीम असलेल्या क्षेत्रांसाठी रेखांशाचे चिन्हांकन ६५ अंश पूर्वेकडून ७८ अंश पूर्वेकडे अरबी समुद्रात हलवले होते. भारताच्या सागरी सुरक्षा समस्येवर याचा काय परिणाम होतो? (२०१४, १२.५ गुण)	चाचेगिरी (piracy), सागरी सुरक्षेशी संबंधित
'गेल्या काही दशकांमध्ये दहशतवाद हा स्पर्धात्मक उद्योग म्हणून उदयास येत आहे. वरील विधानाचे विश्लेषण करा. (२०१६, १२.५ गुण)	स्पर्धात्मक उद्योग म्हणून दहशतवाद
दहशतवादाचे संकट राष्ट्रीय सुरक्षेसाठी एक गंभीर आव्हान आहे. या वाढत्या धोक्याला आळा घालण्यासाठी तुम्ही कोणते उपाय सुचवाल? दहशतवादी निधी प्रमुख स्त्रोत कोणते आहेत? (२०१७ १५ गुण)	राष्ट्रीय सुरक्षेला आव्हान म्हणून दहशतवाद, दहशतवादी निधीचे स्रोत.
जगातील दोन सर्वात मोठ्या अवैध अफू उत्पादक राज्यांशी भारताची जवळीक तिच्या अंतर्गत सुरक्षेची चिंता वाढवत आहे. अंमली पदार्थांची तस्करी आणि इतर बेकायदेशीर क्रिया जसे की बंदूक चालवणे, मनी लॉँड्रिंग आणि मानवी तस्करी यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा. ते टाळण्यासाठी कोणते उपाययोजन केल्या पाहिजेत? (२०१८, १५ गुण)	अंमली पदार्थांची तस्करी आणि इतर बेकायदेशीर क्रियामधील अंतरसंबंध आणि त्याचसाठीचे उपाय
दहशतवादाची जटिलता, तीव्रता, त्याची कारणे, जाळे आणि धोकादायक संबंधांचे विश्लेषण करा. तसेच दहशतवादाचा धोका नष्ट करण्यासाठी आवश्यक उपाययोजना सुचवा. (२०२१, १५ गुण)	दहशतवादाची जटिलता आणि तीव्रता, इतर संघटित गुन्ह्यांशी संबंध.
संघटित गुन्ह्यांच्या प्रकारांवर चर्चा करा. राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अस्तित्वात असलेले दहशतवादी आणि संघटित गुन्हेगारी यांच्यातील संबंधांचे वर्णन करा. (२०२२, १० गुण)	संघटित गुन्ह्यांचे प्रकार, यांच्यातील संबंध दहशतवादी आणि संघटित गुन्हेगारी

या विषयामध्ये बहुतांश अंतर्गत सुरक्षा विषयांचा समावेश आहे जे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाशी संबंधित आहेत.

संघटीत गुन्हेगारी

प्रस्तावना :–

फौजदारी गुन्हा हा नागरी गुन्ह्यापेक्षा अधिक गंभीर असतो कारण ती संपूर्ण समाजाविरुद्धची कृती मानली जाते. कोणत्याही कायदेशीर व्यवस्थेतील वाढते गुन्हे हे देशासाठी अराजक आणि चिंताजनक परिस्थितीचे उदाहरण असतात. यामध्ये काही गुन्हेगार बदला घेण्यासाठी नव्हे तर नफा मिळविण्यासाठी वारंवार गुन्हे करतात. अशा घटना संघटित गुन्ह्यांच्या कक्षेत येतात. त्याच संघटित गुन्ह्यांचा नेहमीच देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर, राजकारणावर आणि सुरक्षिततेवर परिणाम होतो.

संघटित गुन्हेगारीची संकल्पना

सामान्य व्याख्या–संघटित गुन्हेगारी म्हणजे पैसे किंवा नफा मिळविण्यासाठी नियमित अंतराने गुन्हा करणे.

महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा १९९९ नुसार, संघटित गुन्हेगारी म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने, एकट्याने किंवा संयुक्तपणे, एकतर संघटित गुन्हेगारी संघटनेचा सदस्य म्हणून किंवा अशा संघटनेच्या वतीने हिंसाचाराची धमकी किंवा इतर बेकायदेशीर माध्यमांचा वापर करून कोणतीही बेकायदेशीर क्रिया चालू ठेवणे, आर्थिक लाभ मिळवणे, स्वतःसाठी किंवा कोणत्याही व्यक्तीसाठी अवाजवी आर्थिक किंवा अन्य फायदा मिळवणे , बंडखोरीला प्रोत्साहन देणे होय.

अमेरिकेमध्ये, संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायदा (१९७०) नुसार संघटित गुन्हेगारी म्हणजे अत्यंत संघटित, शिस्तबद्ध संघटनेचा बेकायदेशीर क्रियाकलाप होय.

संघटित गुन्ह्याचे स्वरूप (nature)

* **गुन्हयाची अंमलबजावणी**

  गुन्हा करण्यासाठी (संघटित गुन्ह्यासह) चार टप्पे पूर्ण करावे लागतात. प्रथम, गुन्हा करण्याचा हेतू असावा. दुसरे म्हणजे, गुन्ह्याची तयारी असणे आवश्यक आहे, जणेकरून गुन्ह्याची अंमलबजवणी होईल. तिसरा, गुन्ह्याचा प्रयत्न असावा, म्हणजे गुन्हा करण्याच्या अनुषंगाने काही कारवाईची तयारी. शेवटी, गुन्हा पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

* **नफा कमाविण्याचे उद्दिष्ट**

  संघटित गुन्हा करण्याचा उद्देश बदला घेणे किंवा एखाद्याचे नुकसान करणे हा नसून, हा एक प्रकारचा अवैध व्यवसाय किंवा लोकांना नफा मिळविण्याचा मार्ग आहे.

* नियमितता ही एक–वेळची घटना नाही, तर ती व्यवसाय म्हणून नियमितपणे घडते.

संघटित गुन्ह्यांचे प्रकार

* मनी लाँड्रिंग
* सायबर गुन्हे
* तस्करी.

  सीमाशुल्क कायद्यांचे उल्लंघन करून एखादी वस्तू आयात करणे किंवा निर्यात करणे. भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये ही गुन्हेगारी कृती अत्यंत प्रचलित आहे. देशात तस्करी केल्या जाणाऱ्या वस्तूंमध्ये 'सोन्याचा' पुरवठा आणि मागणीच्या बाबतीत अव्वल स्थान आहे. अंमली पदार्थांची तस्करी (Drug) ही कदाचित तस्करीच्या सर्व कृतींपैकी सर्वात भयंकर आहे.

* अंमली पदार्थांची तस्करी

  सामान्यतः असे मानले जाते की, अंमली पदार्थांच्या मोठ्या प्रमाणातील तस्करीचे सर्वात महत्त्वाचे कारण म्हणजे भारताची भौगोलिक स्थिती हे आहे. उदा: ईशान्येला सुवर्ण त्रिकोन (गोल्डन ट्रँगल) (म्यानमार, थायलंड आणि लाओस) आणि वायव्येला गोल्डन क्रिसेंट (पाकिस्तान, अफगाणिस्तान आणि इराण) आहे.

  हे दोन्ही आशियातील अवैध अमली पदार्थांचे दोन सर्वात मोठे स्त्रोत आहेत.

* संघटित टोळी गुन्हेगारी:

  बँक दरोडा, अपहरण, खून, अपहरण, वाहन आणि दागिन्यांची चोरी ही काही सामान्य उदाहरणे आहेत.

* मानवी तस्करी

  मानवी तस्करी हा एक जागतिक गुन्हा आहे ज्यात लोकाचा व्यापार होतो आणि नफ्यासाठी त्यांचे शोषण होते. यामध्ये सर्व लिंगातील आणि

सर्व वयोगटातील कोणत्याही पार्श्वभूमीचे लोक या गुन्ह्याचे बळी ठरू शकतात. हा गुन्हा जगातील बहुतांश प्रदेशात होतो. तस्करी करणारे लोक हिंसाचार, फसव्या रोजगार संस्था, शिक्षण आणि नोकरीच्या संधींच्या खोट्या आश्वासनांचा वापर करून फसवणूक, बळजबरी करतात आणि पीडितांना फसवतात.

- लबाडी/रॅकेटिंग: कायदेशीर किंवा बेकायदेशीर व्यवसायातून पैसे उकळणे याला लबाडी (रॅकेटियरिंग) म्हणून ओळखले जाते. उदा.– अवैध धंद्यातून जास्त प्रमाणात लबाडी होते.

- बनावटगिरी (counterfeit).

  यामध्ये एक बनावट वस्तू असते, जी इतर कोणाचाही व्यापारचिन्ह (Trademark) त्यांच्या परवानगीशिवाय वापरते. गुन्हेगार मालकाचा व्यापारचिन्ह वापरुन बनावट वस्तू तयार करतो किंवा विकतो आणि मालकाच्या प्रतिष्ठेतून अन्यायकारकपणे नफा मिळवण्याचा प्रयत्न करतो.

- संघटित (Syndicate) गुन्हे

  हे संघटित गुन्हेगारीचे सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र असून त्यात बेकायदेशीर वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा होतो; तस्करी, बुटलेगिंग, जुगार, वेश्याव्यवसाय आणि परकीय चलन उल्लंघन ही अशा गुन्ह्यांची उदाहरणे आहेत.

संघटित गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवण्यातील आव्हाने

- कायदा तयार करणे आणि अंमलबजावणी करणे.

  सध्या भारतात संघटित गुन्हेगारीवर नियंत्रण ठेवणारा कोणताही केंद्रीय कायदा अस्तित्वात नाही.

- संथ खटले

  या संघटित गुन्हेगारांवर वेगवेगळ्या कायद्यांतर्गत खटला चालवला जातो, परंतू चाचण्यांची संपूर्ण प्रक्रिया अतिशय संथ असते आणि दोष सिद्ध होण्याचे प्रमाण खूपच कमी असते कारण बहुतेक प्रकरणांमध्ये, इतक्या मोठ्या कालावधीत साक्षीदार बाहेर येण्यास नकार देतात. काही प्रकरणांमध्ये पुराव्याचे दस्तएवज गमावले जातात.

- समन्वयाचा अभाव

  कायद्याची अंमलबजावणी आणि विधिमंडळ संस्था यांच्यातील समन्वयाचा अभाव गुन्हेगारांना पळवाटांचा फायदा घेण्यास आणि अवैध वस्तूंच्या मागणीचे भांडवल करण्यास सक्षम करते. काही प्रकरणांमध्ये, नियंत्रणे आणि नियामक चौकट स्वतःच गुन्हेगार असल्याचे सिद्ध झाले आहे.

- आर्थिक विषमता

  यामुळे व्यक्ती संघटित गुन्हेगारीच्या अधिक जवळ येते. गरिबी, काही प्रकरणांमध्ये जागतिक आर्थिक संकटामुळे वाढलेली आहे, यामध्ये गुन्हेगारी गटांची संख्या वाढवण्याची क्षमता आहे. कधी–कधी अन्न संकटे आणि पुरवठा साखळीतील इतर व्यत्यय देखील बनावट आणि चोरीच्या वस्तूंसाठी बाजारपेठेला चालना देत असते.

- उभरती बाजारपेठे

  उदयोन्मुख बाजारपेठे जसे की, पर्यायी ऊर्जा पुरवठा आणि पायाभूत सुविधा, दुर्मिळ खनिजांचा व्यापार आणि विषारी कचऱ्याची विल्हेवाट ..इत्यादी गुन्हेगारी गट अशा बाजारपेठांमध्ये संधी शोधत असतात ज्यात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक आकर्षणे आहेत. ज्यांच्यावर पुरेसे चिकित्सक लक्ष्य दिलेले नाही. याचे एक उदाहरण म्हणजे धातूच्या किमती चढ–उतारासाठी धातू चोरीचे कथित योगदान.

- इंटरनेट आणि संबंधित तंत्रज्ञानाचा विकास

  यामुळे सर्व गुन्हेगारी गटांची विल्हेवाट लावण्यासाठी केवळ नवीन साधनेच उपलब्ध होणार नाहीत तर, आपल्या माहिती आधारीत समाजातील नवीन समस्या देखील नजरेस येतील. गुन्हेगारी साधनांचे भविष्यातील अभिसरण आणि तांत्रिकदृष्ट्या सक्षम तरुणांची नवीन पिढी, ऑनलाइन किरकोळ गुन्हेगारीची शक्यता वाढवते. याव्यतिरिक्त, इंटरनेटवरील संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादी क्रिया यांच्यात वाढते संबंध आहेत.

दहशतवाद

आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद :

परदेशी दहशतवादी संघटना किंवा देशांद्वारे (राज्य-प्रायोजीत/state sponsored) प्रेरित किंवा त्यांच्याशी संबंधित व्यक्ती किंवा गटांनी केलेली हिंसक, गुन्हेगारी कृत्ये म्हणजे आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद होय.

देशांतर्गत दहशतवाद :

राजकीय, धार्मिक, सामाजिक, वांशिक किंवा पर्यावरणीय स्वरूपाच्या देशांतर्गत प्रभावातून उद्भवलेल्या वैचारिक उद्दिष्टांसाठी व्यक्ती आणि/किंवा गटांनी केलेली हिंसक, गुन्हेगारी कृत्ये.

दहशतवादाचे प्रकार

* वांशिक-राष्ट्रवादी दहशतवाद :-

  वांशिक दहशतवाद हा एखाद्या उपराष्ट्रीय वांशिक गटाद्वारे त्याची अस्मिता पुढे नेण्यासाठी जाणूनबुजून केलेली हिंसा असू शकते. अशी हिंसा सामान्यतः एकतर स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीवर किंवा एका वांशिक गटाचा दर्जा इतरांपेक्षा उंचावण्यावर केंद्रित असते. श्रीलंकेतील तमिळ राष्ट्रवादी गट आणि ईशान्य भारतातील बंडखोर गट ही वांशिक-राष्ट्रवादी दहशतवादी कारवायांची उदाहरणे आहेत.

* धार्मिक दहशतवाद

  यामध्ये धार्मिक अनिवार्यतेने संपूर्णपणे किंवा अंशतः प्रेरित दहशतवादाचे अभ्यासक हिंसा हे ईश्वरीय कर्तव्य किंवा संस्कारात्मक कृत्य मानतात. इतर दहशतवादी गटांच्या तुलनेत ते स्वतःचे वैधीकरण आणि न्याय्यीकरण विविध माध्यमांद्वारे करतात आणि हे वेगळे घटक धार्मिक दहशतवादाला अधिक विनाशकारी बनवतात.

* विचारधाराभिमुख दहशतवाद

  कोणत्याही विचारसरणीचा वापर हिंसाचार आणि दहशतवादाच्या समर्थनासाठी केला जाऊ शकतो. विचारधाराभिमुख दहशतवाद डाव्या आणि उजव्या विचारसरणीच्या दहशतवादातून दिसून येतो.

* नार्को-दहशतवाद

  नार्को-दहशतवाद हे दहशतवादाचे साधन म्हणून किंवा कोणत्याही दराने दहशतवादाला वित्तपुरवठा करण्याचे साधन म्हणून वापरले जाते. नार्को-दहशतवाद दोन गुन्हेगारी क्रियाकलापांना एकत्र करतो; अंमली पदार्थांची तस्करी आणि दहशतवादी हिंसा. नार्को-दहशतवाद मुख्यत्वे करुन आर्थिक कारणांमुळे प्रेरित असतो कारण तो दहशतवादी संघटनांना त्यांच्या क्रियासाठी कमीत कमी खर्चासह मोठ्या प्रमाणात पैसा उभारण्यास मदत करतो.

दहशतवाद नियंत्रणात आव्हाने.

१) भारतासाठी

* शेजारील शत्रुराष्ट्र जे दहशतवादाचे निर्माते आहेत.
* नागरिकांच्या सहभागाचा आणि सुरक्षा यंत्रणा मजबूत करण्यात खाजगी क्षेत्राचा सहभागाचा अभाव
* पायाभुत सुरक्षा संरचनेची कमतरता
* विविध सुरक्षा संस्थांमधील कमकूवत समन्वय.
* देशविरोधी घटक आणि बंडखोर गटाचा वावर.

२) जागतिक स्तर

* दहशतवादावरील संकुचित जागतिक युद्ध (GWOT):

पहिले आव्हान हे आहे की दहशतवादावरील जागतिक युद्ध (GWOT) ज्याची कल्पना ९/११ नंतर अमेरिकेने केली होती, ती अमेरिकेच्या अफगाणिस्तानातून माघार घेऊन संपली आहे. अमेरिकेने तालिबानशी वाटाघाटी केल्या आणि नंतर अफगाणिस्तानातून माघार घेतली.

❊ विभाजित संयुक्त राष्ट्र सुरक्षा परिषद:-

ध्रुवीकृत जगामध्ये दहशतवादाविरुद्धच्या लढाईवर परिणाम करण्याबाबत सुरक्षा परिषदेत मत विभागलेले.

❊ निष्फळ FATF (वित्तीय कृती कार्यवाही दल) :-

FATF च्या निर्णयाचा मुख्यतः जगभरातील भू-राजकीय घटकावर परिणाम होतो. यामुळे जागतिक स्तरावर दहशतवादविरोधी प्रयत्नांवर नकारात्मक परिणाम होतो.

❊ संघटित गुन्हेगारीशी संबंध :-

आपण स्वतंत्र शीर्षकाखाली या विषयाचा तपशीलवार अभ्यास करणार आहोत.

संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांमधील अंतरसंबंध :-

प्रस्तावना

दहशतवाद हा संघटित गुन्हेगारी वर्तनाचा आणखी एक प्रकार आहे, परंतु तो संघटित गुन्हेगारीपेक्षा वेगळा आहे. सामान्य शब्दात, दहशतवादामध्ये राजकीय किंवा सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने लोकसंख्येला धमकावण्याच्या , सरकार किंवा आंतरराष्ट्रीय संस्थेला एखादी गोष्ट करण्यास भाग पाडण्याच्या उद्देशाने केलेले गुन्हे समाविष्ट असतात.

खालील आकृतीद्वारे आंतरसंबंध पाहिले जाऊ शकतात.

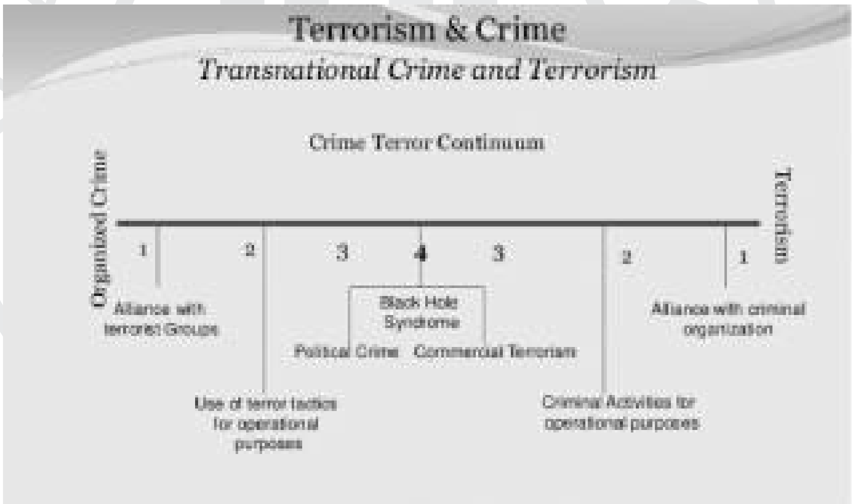

आंतरसंबंध

❊ वित्तपुरवठा स्त्रोत -

दहशतवादी गटाला नैसर्गिक संसाधने आणि वन्यजीवांमधील बेकायदेशीर व्यापार, कायदेशीर व्यावसायिक उपक्रमाचा गैरवापर, देणग्या आणि गुन्हेगारी कृतीतून मिळणारे पैसे, अपहरण, खंडणी आणि बँक लुटणे, तसेच चाचेगिरी यांचा फायदा होऊ शकतो. हा सर्व क्रिया संघटित गुन्हेगारीशी संबंधित आहेत.

उदाहरणे

- जम्मू-कश्मीरमध्ये, बनावट चलन हे दहशतवादासाठी निधीचे प्रमुख स्त्रोत आहे.
- ईशान्येत, सर्व प्रकारच्या दहशतवादाला निधी पुरवण्यासाठी खंडणी हा मूलभूत आधार आहे.

पुरवठा मदत (Logistic Support) :-

दहशतवादी गटाला शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळा, व्यक्ती आणि मादक पदार्थांच्या अवैध तस्करीद्वारे पुरवठ्याची मदत मिळते. उदाहरणे नेपाळ भारत सीमेवर माओवादी बंडखोरांकडून शस्त्रास्त्रांची तस्करी गुन्हेगारी संघटनाकडून केली जाते, LOC वर शस्त्रास्त्र तस्कराकडून ड्रोनद्वारे शस्त्रास्त्रे आणि स्फोटकांचा पुरवठा केला जातो.

* तांत्रिक सहाय्य :–

सायबर गुन्ह्यासारखे संघटित गुन्हे दहशतवादी गटाला तांत्रिक सहाय्य प्रदान करतात

* सामायिक हेतू:–

कधी–कधी दहशतवादी आणि संघटित गुन्हेगारी संघटना समान हेतूसाठी कार्य करतात. तो समान हेतू कोणत्याही विशिष्ट प्रदेशातील अस्थिरता हा असतो. ही अस्थिरता दहशतवादी गटाला सामाजिक आणि राजकीय ध्येय साध्य करण्यास मदत करते. अस्थिरता त्या विशिष्ट क्षेत्रात कमकुवत सुरक्षा सुविधा तयार करते, ज्यामुळे संघटित गुन्हेगारीला अधिक नफा मिळविण्यास मदत होते.

संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंधांच्या धोक्याला आळा घालण्याचे प्रयत्न

१) जागतिक स्तरावर

- सुरक्षा परिषदेने २४८२ ठराव स्वीकारला, ज्या द्वारे सदस्य राष्ट्रांना संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंधांकडे लक्ष देण्याचे आवाहन केले.
- मनी लॉंड्रिंग आणि दहशतवाद निधीच्या मुद्द्याला सामोरे जाण्यासाठी वित्तीय कृती कार्यवाही दला (FATF) ची निर्मिती.
- UNODC (युनायटेड नेशन्स ऑफ ड्रग अँड क्राइम) संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवाद यांच्यातील संबंध हाताळण्याच्या प्रयत्नांना समर्थन देते. या प्रयत्नांमध्ये सीमा व्यवस्थापन सुधारणे, जसे की उच्च जोखमीचे मालवाहु जहाज आणि प्रवासी यांची ओळख तयार करणे, आंतरराष्ट्रीय सहकार्य सुलभ करणे, दहशतवादास होणारा वित्तपुरवठा रोखणे आणि दहशतवादाचा सामना करणे यासारख्या उपक्रमांचा समावेश आहे.

२) भारताशी विशिष्ट संबंधित

- १९९९ च्या महाराष्ट्र संघटित गुन्हेगारी नियंत्रण कायद्याची अंमलबजावणी करणे.
- अंमली पदार्थ आणि मनोविकारविषयी पदार्थ कायदा, १९८५ (NDPSA, 1985)
- राष्ट्रीय तपास संस्था कायदा २००८ (NIA ACT 2008)
- बेकायदेशीर क्रिया नियंत्रित करण्यासाठी आयपीसी आणि सीआरपीसी अंतर्गत कायदे.

पुढील वाटचाल (way forward) :–

- संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी तंत्रज्ञान, मनुष्यबळ आणि बुद्धिमत्ता यांनी एकत्र काम केले पाहिजे.
- गुन्हेगारी तपासाच्या बारीक बाबी तपासणे आवश्यक आहे, जेणेकरुन गुन्हेगारी संघटनेच्या दहशतवादाशी संबंध शोधणे आणि स्थापित करणे.
- संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाच्या संबंधातून उद्भवणाऱ्या धोक्याचा सामना करण्यासाठी सामाईक धोरण विकसित करणे.
- संघटित गुन्हेगारी आणि दहशतवादाच्या संबंधांना सामोरे जाण्यासाठी, अधिक मजबूत आंतरराष्ट्रीय समन्वय आवश्यक आहे.
- भारताने चांगल्या धोरणासाठी, राज्य–प्रायोजित दहशतवादाच्या आणि दहशतवादी वित्तपुरवठ्याच्या विरोधात ठोस कारवाई साठी आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रातील सहभाग कायम ठेवले पाहिजे.

***

विविध सुरक्षा दले व संस्था आणि त्यांची जबाबदारी

सर्वप्रथम आपण मागील वर्षीचे प्रश्न पाहू आणि त्यांची मागणी समजून घेऊ.

प्रश्न	संदर्भ / मागणी
मानवी हक्क कार्यकर्ते हे सतत अशा प्रकारचे मत मांडतात की, सशस्त्र दल (विशेष अधिकार) कायदा १९५८ (AFSPA) हा एक कठोर कायदा आहे. ज्यामुळे सुरक्षा दलांकडून मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे. AFSPA च्या कोणत्या कलमांना कार्यकर्त्यांचा विरोध आहे? सर्वोच्च न्यायालयाने घेतलेल्या दृष्टिकोनाच्या संदर्भात आवश्यकतेचे टिकात्मक मूल्यमापन करा. (२०१५, १२.५ गुण)	AFSPA आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन,

प्रस्तावना:–

भारतीय संघाच्या विविध सुरक्षा दलांच्या स्वतंत्र जबाबदाऱ्या आहेत आणि ते वेगवेगळ्या मंत्रालयांद्वारे हाताळले जातात. भारतातील बहुसंख्य बाह्य सुरक्षा धोके हे गृह मंत्रालयाच्या मदतीने संरक्षण मंत्रालयाद्वारे व्यवस्थापित केले जातात. बहुतेक अंतर्गत सुरक्षा आव्हाने आणि सीमावर्ती भागातील त्यांचे व्यवस्थापन देखील संरक्षण मंत्रालय आणि गृह मंत्रालयाद्वारे हाताळले जाते. अंतर्गत सुरक्षा धोके जसे की, बंडखोरी, फुटीरतावाद आणि दंगली इ. ही गृह मंत्रालयाची प्राथमिक जबाबदारी आहे.

विविध सुरक्षा दले

संरक्षण मंत्रालयाच्या अंतर्गत :–

सुरक्षा दले आणि त्यांची जबाबदारी	भारतीय सशस्त्र दलांच्या सर्व तीन शाखांशी निगडीत समस्या
१) भारतीय सेना :– ❋ बाह्य आणि अंतर्गत धोक्यांपासून देशाच्या संरक्षणासाठी वचनबद्ध आहे. ❋ ऑपरेशन सूर्या होप (उत्तराखंड पूर, २०१८ मध्ये केरळ पूर) सारख्या विविध ऑपरेशन्सद्वारे भारतीय सैन्य आपत्तीच्या परिस्थितीत मदत देखील पुरवते. ❋ भारत सरकार विविध देशांमध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या शांतता प्रस्थापित उद्देशासाठी आपल्या लष्करी जवानांना पाठवते.	❋ सध्या, स्पष्टपणे आणि एकात्मिक लष्करी धोरणाच्या अभावामुळे लष्करी नियोजन ठप्प झाले आहे. ❋ नवीन उपकरणांचे संपादन आणि विद्यमान उपकरणे अद्ययावत करण्याच्या अनेक प्रस्तावांना कमालीचा विलंब झाला असल्याने, आधुनिकीकरणाचा अभाव आणि जुनी उपकरणे मोठ्या प्रमाणात अजूनही वापरात आहेत. ❋ अपुऱ्या अर्थसंकल्पीय मदतीमुळे वाढलेल्या आधुनिक दारूगोळ्याच्या स्वदेशी उत्पादनाशी संबंधित गुणवत्तेच्या समस्यांमुळे शस्त्रास्त्रे आणि दारूगोळ्यात गेल्या काही वर्षांत तफावत पोकळी वाढत असल्याचे दिसते. ❋ नवीन खरेदी योजनांसाठी भांडवली अर्थसंकल्पाची कमतरता, विशेषत: 'महागडी वस्तू' (big ticket) आयटम, हे आणखी एक आव्हान आहे. गेल्या अनेक वर्षांपासून संरक्षण अर्थसंकल्पात अपुरी तरतूद करण्यात आल्याने हे घडत आहे. संरक्षण खर्चासाठी (पेन्शन व्यतिरिक्त) जीडीपीच्या किमान २.५ टक्के निधी वाटप केले जावे, परंतू प्रत्यक्षात केवळ १.५ ते १.७ टक्के वाटप केले जाते, परिणामी वार्षिक महागाई घटक विचारात घेतल्यावर वास्तविक अर्थसंकल्पीय वाटप कमी होत आहे.
२) भारतीय वायुसेना ❋ भारतीय हवाई दल, राष्ट्राच्या संरक्षणात हवाई सामर्थ्याचा वापर करून शत्रूंचा पराभव करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते. केंद्रीय युद्ध संरचनेत भारतीय हवाई दलालाकडे भारतीय हवाई क्षेत्राच्या संरक्षणासाठी जबाबदार असलेली एकमेव संस्था म्हणून पाहिले जाते. ❋ हवाई संरक्षण कार्याचे काही घटक लष्कर आणि नौदलाकडेही काही अंशी असल्याने, एकीकरण आणि माहितीचा मुक्त प्रवाह ही अपरिहार्य गरज आहे.	

३)भारतीय नौदल:– ✻ भारतीय नौदल संपूर्ण श्रेणीतील ऑपरेशन्ससाठी जबाबदार असते, ज्यामध्ये एखाद्या राष्ट्राच्या नौदल दलांचा सहभाग असू शकतो. घमासान युद्ध लढाईपासून ते मानवतावादी मदत आणि आपत्ती निवारणासारखी कार्ये यांचा यामध्ये समावेश होतो. ✻ भारताची सुरक्षा हे त्याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. समुद्रातून निर्माण होणाऱ्या धोक्यापासून प्रादेशिक अखंडता, नागरीक आणि समुद्रातील मालमत्तांचे संरक्षण करण्यासाठी हे कटिबद्ध आहे.	✻ शस्त्रास्त्रांची रचना आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रात सैन्यातील कौशल्य विकसित नाही, परिणामी स्वदेशी संरक्षण उद्योगासाठी अर्थपूर्ण आदानाचा अभाव आहे. ✻ अलिकडच्या वर्षांत लष्करातील सदोष मानव संसाधन धोरणे ज्याने अधिक मनुष्यबळ ठेवण्यास प्रोत्साहन दिले आहे, या सदोष मनुष्यबळ धोरणामुळे सशस्त्र दलांच्या महसुली अर्थसंकल्पाची मोठा तुटवडा निर्माण होत आहे.
४) भारतीय तटरक्षक दल :– ✻ भारतीय तटरक्षक दलाची स्थापना १९७८ मध्ये तटरक्षक कायदा १९७८ द्वारे भारताचे स्वतंत्र सशस्त्र दल म्हणून करण्यात आली. **भारतीय तटरक्षक दलाची कर्तव्ये :–** ✻ कृत्रिम बेटे आणि ऑफशोअर टर्मिनल्सची सुरक्षा आणि जतन करणे ✻ मच्छीमारांचे संरक्षण ✻ समुद्रातील मच्छिमारांना मदत ✻ सागरी पर्यावरणाचे संरक्षण आणि जतन ✻ सागरी प्रदूषण प्रतिबंध आणि नियंत्रण ✻ सीमाशुल्क आणि इतर प्राधिकरणांना मदत करणे ✻ सागरी कायद्यांची सक्तीने अंमलबजावणी करणे	

गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत :–

CAPF:-

केंद्रीय सशस्त्र पोलीस दल (CAPF) हे गृह मंत्रालयाच्या (MHA) अंतर्गत भारतातील केंद्रीय पोलीस संघटनांचे एकत्रित नाव आहे. हे तांत्रिकदृष्ट्या निमलष्करी दल आहेत, ज्यांना पूर्वी सेंट्रल पॅरा-मिलिटरी फोर्सेस (CPMF) म्हणून ओळखले जात असे. २०११ पासून भारताने निमलष्करी शब्द वगळण्यासाठी केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दल हा शब्द स्वीकारला. या दलांवर अंतर्गत सुरक्षा आणि सीमांचे रक्षण करण्याची जबाबदारी असते.

CAPF मध्ये खालील केंद्रीय पोलीस दलांचा समावेश होतो आपण त्यांच्या जबाबदारींचा अभ्यास करू शकतो आणि या दलांशी संबंधित मुद्दे तक्त्याच्या (tabel) स्वरूपात मांडू शकतो.

सुरक्षा बल आणि त्यांच्या जबाबदाऱ्या	सर्व केंद्रीय सुरक्षा दलांचे एकत्रित मुद्दे.
१)आसाम रायफल्स (एआर) ✻ १८३५ मध्ये 'कचर लेव्ही' नावाच्या मिलिशियाच्या रूपात आसाम रायफल्स अस्तित्वात आली. प्रामुख्याने ब्रिटिश चहाच्या मळ्यांचे आणि आदिवासींच्या हल्ल्यांपासून त्यांच्या वसाहतींचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविण्यात आली होती. ✻ या दलाने हे क्षेत्र प्रशासन आणि व्यापारासाठी खुले करण्यात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आणि कालांतराने ते नागरीकांचा उजवा हात आणि लष्कराचा डावा हात म्हणून ओळखला जाऊ लागला. (Left arm of civil and right arm of army)	✻ CAPF ची तैनाती: केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दलांवर (CAPF) राज्यांचे प्रचंड अवलंबित्व आहे. अगदी रोजच्या कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या मुद्द्यांसाठीही. याचा परिणाम बंडखोरीविरोधी आणि सीमा सुरक्षा कार्यावर होतो, याशिवाय या दलांच्या प्रशिक्षणाच्या गरजा कमी होतात. ✻ CAPF चे प्रशिक्षण: CAPF साठी प्रशिक्षण संस्थांमधील अभ्यासक्रम आणि पायाभूत सुविधा अद्ययावत करण्याची नितांत गरज आहे. ✻ सहा केंद्रीय सशस्त्र पोलिस दलांमध्ये (CAPF) प्रचंड रिक्त जागा आहेत.

✻ आसाम रायफल्स म्यानमार बरोबर च्या भारतीय आंतरराष्ट्रीय सीमेवर लक्ष ठेवते.

२) सीमा सुरक्षा दल (BSF) :–

✻ सीमा सुरक्षा दल (BSF) हे भारताचे सीमा रक्षक दल आहे.

✻ त्यांना 'भारताची पहिली संरक्षण रेषा' म्हटले जाते.

✻ हे दल १९६५ च्या भारत–पाकिस्तान युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर अस्तित्वात आले. १ डिसेंबर १९६५ रोजी त्याची स्थापना करण्यात आली.

✻ हे एक निमलष्करी दल आहे ज्यावर, शांतता काळात भारताच्या सीमाभूमीचे रक्षण करणे आणि आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी रोखण्याचे काम सोपवले आहे.

✻ ही गृह मंत्रालयाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाखालील केंद्र सरकारची संस्था आहे. ही भारतातील अनेक कायदे अंमलबजावणी संस्थांपैकी एक आहे.

✻ BSF भारतातील पाकिस्तान आणि बांगलादेशसोबतच्या आंतरराष्ट्रीय सीमेवर लक्ष ठेवते.

३) सेंट्रल इंडस्ट्रियल सिक्युरिटी फोर्स (CISF) :–

✻ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांना (पीएसयू) एकात्मिक सुरक्षा कवच प्रदान करण्यासाठी १९६९ मध्ये CISF अस्तित्वात आले, ज्यात तीन बटालियन आहेत.

✻ जागतिकीकरण आणि अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणामुळे, CISF ही आता PSU–केंद्रित संस्था नाही. त्याऐवजी, ती देशाची प्रमुख बहु–कुशल सुरक्षा संस्था बनली आहे, जी विविध क्षेत्रांमध्ये देशातील प्रमुख महत्त्वपूर्ण पायाभूत सुविधांच्या स्थापनेसाठी सुरक्षा प्रदान करते.

✻ CISF सध्या आण्विक प्रतिष्ठान, अंतराळ आस्थापना, विमानतळ, बंदरे, वीज प्रकल्प, संवेदनशील सरकारी इमारती आणि वारसा स्मारकांना सुरक्षा कवच प्रदान करत आहे.

✻ अलीकडेच CISF वर सोपवण्यात आलेल्या महत्त्वाच्या जबाबदाऱ्या:– दिल्ली मेट्रो रेल कॉर्पोरेशन, VIP सुरक्षा, आपत्ती व्यवस्थापन, हैती येथे UN च्या पोलिस युनिट (FPU) ची स्थापना

४) CRPF

✻ केंद्रीय राखीव पोलीस दल, २७ जुलै १९३९ रोजी राजघराण्याचे (रिप्रेझेंटेटिव्हचे) पोलीस म्हणून अस्तित्वात आले. २८ डिसेंबर १९४९ रोजी CRPF कायदा लागू झाल्यानंतर ते केंद्रीय राखीव पोलीस दल बनले.

✻ केंद्रीय राखीव पोलीस दलाचे ध्येय कायद्याचे राज्य, सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि अंतर्गत सुरक्षा प्रभावीपणे आणि कार्यक्षमतेने राखून, राष्ट्रीय अखंडतेचे रक्षण आणि संविधानाचे सर्वोच्चतेचे जतन करत सामाजिक सौहार्द आणि विकासाला चालना देण्यासाठी सरकारला सहाय्य करण्याचे आहे.

✻ CAPF ची पदोन्नती: CAPF मधील उच्च पदांवर IPS अधिकारी असतात. याचा CAPF च्या अधिकाऱ्यावर निराशाजनक प्रभाव पडून दलांच्या परिणामकारकतेवर परिणाम होतो.

✻ या व्यतिरिक्त, पदोन्नतींमधील कमतरता आणि संवर्ग पुनरावलोकनाच्या अभावामुळे CAPF मध्ये निराशा आहे.

✻ हलाखीची कामाची स्थिती: असे आढळून आले आहे की, त्यांना दिवसातून १६–१८ तास काम करावे लागते, विश्रांती किंवा झोपेसाठी अपुरा वेळ मिळतो. कर्मचारी देखील सीमावर्ती ठिकाणी पुरवल्या जाणाऱ्या वैद्यकीय सुविधांबाबत समाधानी नाहीत.

✻ विस्तृत माहिती गोळा करणाऱ्या यंत्रणेचा अभाव.

✻ विश्वसनीय अंतर्गत तक्रार प्रक्रियेचा अभाव. काही CAPF सैनिक सामाजिक माध्यमांवर तक्रारी पोस्ट करून सूचनांचे उल्लंघन करत आहेत, कारण दलाची तक्रार प्रक्रिया अपुरी आहे.

✻ वाढत्या राजकीय प्रभावामुळे नियंत्रणाची साखळी नष्ट झाली आहे. वरिष्ठ अधिकारी अनेकदा त्यांच्या राजकीय संबंधांमुळे दोषी कनिष्ठ अधिकाऱ्यांची बदली करू शकत नाहीत किंवा त्यांना शिक्षा करू शकत नाहीत.

५) इंडो तिबेटीयन बॉर्डर पोलिस (ITBP) : ✻ ITBP ची स्थापना २४ ऑक्टोबर १९६२ रोजी करण्यात आली. ✻ सध्या ITBP लडाखमधील काराकोरम खिंड ते अरुणाचल प्रदेशातील झेलप ला पर्यंत ३४८८ किमी भारत-चीन सीमा आणि मॅनिंग आउटपुटच्या सीमा सुरक्षा कर्तव्यांवर तैनात आहे. भारत-चीन सीमेवरील पश्चिम, मध्य आणि पूर्व क्षेत्रातील ९०००' ते १८७००' पर्यंतच्या उंचीवर हे तैनात असतात. ✻ ITBP एक विशेष पर्वतीय दल असून बहुतेक अधिकारी आणि जवान प्रशिक्षित गिर्यारोहक आणि स्कीअर आहेत. ✻ नैसर्गिक आपत्तींना प्रथम प्रतिसाद देणारा असल्याने, ITBP देशभरात अनेक बचाव आणि मदत कार्ये करत आहेत.	
६) सशस्त्र सीमा बल (SSB) :- ✻ विशेष सेवा ब्यूरो (आता सशस्त्र सीमा बल) ची संकल्पना नोव्हेंबर १९६२ मध्ये करण्यात आली आणि अखेरीस मार्च १९६३ मध्ये त्याची स्थापना करण्यात आली. युद्धाच्या प्रसंगी मागे रहा (स्टे-बिहाइंड) भूमिका. ✻ SSB आता उत्तराखंड, UP, बिहार, पश्चिम बंगाल, सिक्कीम, आसाम आणि अरुणाचल प्रदेश ओलांडून आंतरराष्ट्रीय सीमेवर पसरले आहे. ✻ केंद्र सरकारने SSB ला सोपवलेले इतर कर्तव्य, कायदा आणि सुव्यवस्था, बंडखोरी विरुद्ध कार्य आणि निवडणूक कर्तव्यासाठी इ. मध्ये तैनात केले जात आहेत. ✻ SSB नेपाळ आणि भूतानसह भारताच्या आंतरराष्ट्रीय सीमेवर निगराणी ठेवते.	

इतर सुरक्षा दल आणि त्यांच्या जबाबदाऱ्या:-

सुरक्षा दलांच्या जबाबदाऱ्या	
१) रेल्वे संरक्षण दल (RPF)	✻ रेल्वे संरक्षण दल (RPF), रेल्वेमध्ये प्रवास करणाऱ्या लोकांची सुरक्षितता सुनिश्चित करते. ✻ रेल्वे मंत्रालयाच्या अंतर्गत असून. ते रेल्वे प्रवासी, स्थानकाचे परिसर आणि रेल्वे मालमत्तेचे संरक्षण करतात. ✻ रेल्वे, रेल्वे परिसर आणि प्रवासी परिसरातून गुन्हेगार आणि असामाजिक घटकांवर नियंत्रण ठेवतात. ✻ हे केंद्राचे एकमेव सशस्त्र दल आहे ज्याला गुन्हेगारांना अटक, तपास आणि खटला चालवण्याचा अधिकार आहे.
२) राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद दल (NDRF)	✻ नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित आपत्तींना विशेष प्रतिसाद देण्याच्या उद्देशाने आपत्ती व्यवस्थापन कायद्यामध्ये राष्ट्रीय आपत्ती प्रतिसाद दल (NDRF) ची स्थापना करण्यासाठी वैधानिक तरतुदी केल्या आहेत. ✻ त्यानुसार २००६ मध्ये ८ बटालियनसह NDRF ची स्थापना करण्यात आली. सध्या एनडीआरएफकडे १२ बटालियन आहेत. हे गृह मंत्रालयाच्या अंतर्गत काम करतात.

	※ हे विविध CAPF मधून प्रतिनियुक्तीवर असलेल्या व्यक्तींद्वारे चालवले जाते आणि सशस्त्र दलातील शारीरिकदृष्ट्या तंदुरुस्त सेवानिवृत्त सदस्यांना पुन्हा नियुक्त केले जाते. **भूमिका :–** ※ आपत्ती दरम्यान त्वरित प्रतिसाद देणे. ※ स्वतःचे प्रशिक्षण, कौशल्ये मिळवणे आणि सतत अद्ययावत राहणे. ※ सामुदायिक क्षमता निर्माण कार्यक्रम. ※ येऊ घातलेल्या आपत्ती परिस्थितीत त्वरित तैनाती. ※ मूलभूत आणि विशेष मोहिम स्तरावरील प्रशिक्षण देणे.
३)स्पेशल प्रोटेक्शन ग्रुप (SPG)	※ पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हत्येनंतर सरकारला एक समर्पित शक्ती उभारण्याची गरज वाटली, ज्याची एकमात्र जबाबदारी भारताच्या विद्यमान आणि माजी पंतप्रधानांचे आणि त्यांच्या जवळच्या कुटुंबातील सदस्यांचे संरक्षण करण्याची असेल. ※ अशा प्रकारे १९८८ मध्ये SPG ची स्थापना करण्यात आली. स्पेशल प्रोटेक्शन ग्रुप किंवा एसपीजी ही एक उत्तम प्रशिक्षित संस्था आहे जी, भारतातील व्हीआयपींना सुरक्षा प्रदान करते. ※ कॅबिनेट सचिवालय अंतर्गत विशेष संरक्षण गट (SPG) देखील CAPF म्हणून वर्गीकृत आहे. ※ हे कॅबिनेट सचिवालयाच्या नियंत्रणाखाली काम करते.

भारतातील विविध कायदा अंमलबजावणी आणि गुप्तचर संस्था :–

गुप्तचर संस्था (इंटेलिजेंस एजन्सी)	जबाबदाऱ्या
संशोधन आणि विश्लेषण संस्था (रिसर्च अँड अँनालिसिस विंग) (RAW)	ही संघटना परदेशी गुप्तचर आणि दहशतवादविरोधी माहिती गोळा करते. भारतीय धोरणकर्त्यांना सल्ला देते आणि भारताच्या परकीय धोरणात्मक हितसंबंधांना प्राधान्य देते.
इंटेलिजन्स ब्युरो (IB)	ही भारताची देशांतर्गत सुरक्षा जपणारी आणि अंतर्गत समस्या विरोधी गुप्तचर संस्था आहे.
केंद्रिय गुप्तचर संघटना (सेंट्रल ब्युरो ऑफ इन्व्हेस्टिगेशन) (CBI)	लाचखोरी आणि सरकारी भ्रष्टाचाराची चौकशी करते. बहु–राज्य संघटित गुन्हेगारी आणि बहु–संस्था किंवा आंतरराष्ट्रीय प्रकरणाच्या संदर्भात लागू करण्यायोग्य भारत सरकारद्वारा केंद्रीय कायद्यांच्या उल्लंघनाची देखील चौकशी करते..
संगणक आपत्ती प्रतीसाद दल (कॉम्प्युटर इमर्जन्सी रिस्पॉन्स टीम) (CERT)	हॅकिंग आणि फिशिंग सारख्या सायबर सुरक्षा धोक्यांना सामोरे जाते. हे भारतीय इंटरनेट जगाचे सुरक्षा–संबंधित संरक्षण मजबूत करते.
वन्यजिव गुन्हे नियंत्रण संस्था (वाइल्डलाइफ क्राइम कंट्रोल ब्युरो) (WCCB)	ही संस्था भारतातील संघटित वन्यजीव गुन्ह्यांशी निगडीत आहे.
राष्ट्रीय तपास संस्था (NIA)	दहशतवादाचा मुकाबला करते.

राष्ट्रीय तांत्रिक संशोधन संस्था (NTRO)	भू-अवकाश (जिओस्पेसियल इंटेलिजन्स) आणि उपग्रह छायाचित्रासाठी (Satellite Image) जबाबदार आहे आणि इतर संस्थाना तांत्रिक बुद्धिमत्ता प्रदान करते
गंभीर फसवणूक तपास कार्यालय (SFIO)	मोठ्या उद्योगांच्या बाबतीत फसवणुकीची शिस्तबद्ध तपासणी.
संरक्षण गुप्तचर संस्था (डिफेन्स इंटेलिजन्स एजन्सी) (DIA)	भारतीय सशस्त्र दलांना संरक्षण आणि लष्करी गुप्तचर पुरवते आणि समन्वयित करते.
राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी संस्था (नॅशनल क्राइम रेकॉर्ड ब्युरो) (NCRB)	गुन्ह्यांवरील माहितीचे भांडार म्हणून आणि गुन्हेगारांना जोडण्यात मदत करण्यासाठी तपासकर्त्यांना मदत करते
अमली पदार्थ नियंत्रण संस्था (नार्कोटिक्स कंट्रोल ब्युरो) (NCB)	छउझड कायद्याच्या तरतुदींनुसार अंमली पदार्थांची तस्करी आणि बेकायदेशीर पदार्थांच्या वापरावर नियंत्रण करते

सुधारणांची गरज :–

१. **सशस्त्र दल सुधारणा :–**

शेकटकर समितीच्या शिफारसी.

- संरक्षण अर्थसंकल्प : समितीने आधुनिकीकरणासाठी पुरेसा भांडवली खर्च उपलब्ध होण्यासाठी रोल–ऑन संरक्षण अर्थसंकल्पाची शिफारस केली आहे.प्रत्येक आर्थिक वर्षाच्या शेवटी अखर्चित भांडवली अर्थसंकल्प स्वाधिन करण्याची सध्याची प्रथा बदलणे गरजेचे आहे.
- पारदर्शकता: समितीने संरक्षण मंत्रालयाच्या अखत्यारीतील गैर–लढाऊ संघटनांच्या भूमिकेचे कामगिरी परिक्षण करण्याची शिफारस केली आहे.
- मनुष्यबळ: समितीने या संस्थांमधील मनुष्यबळ कमी करणे किंवा तर्कसंगत करणे सुचवले आहे, ज्यामुळे लक्षणीय बचत होऊ शकते.
- दुसरी शिफारस म्हणजे मध्यम–स्तरीय अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी संयुक्त सेवा युद्ध महाविद्यालयाची स्थापना करणे.
- NCC सुधारणा: पुढील काही वर्षांत NCC चालवण्यामध्ये सर्वसमावेशक सुधारणा केल्या जाऊ शकतात.
- उत्तरोत्तर, NCC पुनर्नियोजित किंवा कंत्राटी पद्धतीने माजी सेवा कर्मचाऱ्यांद्वारे चालवले जाऊ शकते.

२. **CAPF सुधारणा :–**

- शिवाय, संकरित युद्धाची (hybrid warfare) उत्क्रांती लक्षात घेता, प्रशिक्षणाची सामग्री पारंपारिक बाबी तसेच माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान आणि सायबर सुरक्षा यांसारख्या नवीनतम तंत्रज्ञानाचे मिश्रण असले पाहिजे.
- संवर्ग धोरणातील सुधारात्मक उपाय (reforms in cadre policy): संवर्ग धोरणातील असंतोषाचे कारण जोशी समितीने शिफारस केली की CAPF च्या संबंधित संवर्गातून उच्च पदे भरली जावीत.
- कार्मिक सुधारणा: तणाव व्यवस्थापनावर कार्यशाळा नियमितपणे घेतल्या पाहिजेत आणि CAPF कर्मचार्यांसाठी योग आणि ध्यान दैनंदिन व्यायामाचा भाग बनवावे.
- कर्मचार्यांना त्यांच्या कुटुंबातील सदस्यांना भेटता यावे यासाठी संबंधित दलाच्या तैनातीजवळ निवासाची तरतूद देखील शोधली जाऊ शकते.
- सरकारने तंत्रज्ञान अंतर्भूत करून कृत्रिम बुद्धिमत्ता, सायबर सुरक्षा, ड्रोन आणि इतर तंत्रज्ञानासारख्या क्षेत्रांमध्ये CAPF च्या पायाभूत सुविधा क्षमता सुधारल्या पाहिजेत. यासाठी खाजगी उद्योग आणि डीआरडीओ सारख्या संशोधन संस्थांना पाठिंबा द्यायला हवा.
- खरेदीतील अडथळे शोधून काढले पाहिजेत. सार्वजनिक किंवा खाजगी क्षेत्रातील साधने आणि इतर पायाभूत सुविधांसाठी सतत पुरवठ्याची हमी देण्यासाठी गृह मंत्रालय, CAPF आणि ऑर्डीनन्स फॅक्टरी व उत्पादकामध्ये वाटाघाटी आवश्यक आहेत.
- संस्थांमध्ये माहितीची देवाणघेवाण समक्रमित केली जावी आणि माहिती प्राप्त करण्यात कोणताही विलंब होऊ नये.

३. पोलिस सुधारणा :–

२००६ मध्ये प्रकाश सिंग प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने पोलीस सुधारणांबाबत खालील निर्देश दिले आहेत:–

- शासनाचा पोलिसांवर अवाजवी प्रभाव पडणार नाही याची खात्री करण्यासाठी राज्य सुरक्षा आयोगाची स्थापना करा.
- डीजीपीची नियुक्ती पारदर्शक आणि गुणवत्तेवर आधारित प्रक्रिया असावी आणि त्यांचा कार्यकाळ किमान दोन वर्षांचा असावा.
- केंद्रीय स्तरावर राष्ट्रीय सुरक्षा आयोगाची स्थापना करा.
- राज्य आणि जिल्हा स्तरावर संपूर्ण पोलीस अधिसत्ता स्थापन करा.
- पोलीस आस्थापना मंडळाची स्थापना करा.

निती आयोगाने खालील सुधारणा सुचवल्या

- राज्यांना वित्तीय प्रोत्साहनांसह, 'मॉडेल पोलिस कायदा २०१५' लागू करण्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे कारण, ते पोलिसांच्या आदेशाचे आधुनिकीकरण करते.
- मनुष्यबळाची बचत करण्यासाठी आणि पोलिसांवरील कामाचा भार कमी करण्यासाठी आउटसोर्स करता येणारी इतर कार्य ओळखण्यासाठी गृह मंत्रालया अंतर्गत एक टास्क फोर्स तयार करणे आवश्यक आहे.
- पोलीस दलात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढावे यासाठी राज्यांनी प्रोत्साहन दिले पाहिजे.
- एका एकीकृत चौकटी अंतर्गत वाढत्या आंतर–राज्य गुन्हेगारी आणि दहशतवादाचा सामना करण्यासाठी पोलीस तसेच सार्वजनिक सुव्यवस्थेला समवर्ती सूचीमध्ये हलवणे.

सशस्त्र दलामध्ये महिला :–

प्रस्तावना :–

- सर्वोच्च न्यायालयाने १७ फेब्रुवारी २०२० रोजी एका ऐतिहासिक निर्णयात लष्करातील महिला अधिकाऱ्यांना कायमस्वरूपी पगार देण्याचे आदेश दिले.
- त्यांनी केंद्राचा दावा नाकारत असा निर्णय दिला की, महिलांच्या शारीरिक मर्यादा ठराविक लैंगिक ओळख (Sex Stereotype) आणि लिंग भेदभाव वर आधारित होत्या.
- २०२१ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने महिलांना राष्ट्रीय संरक्षण अकादमीमध्ये प्रवेश परीक्षा (ND) देण्यासाठी अधिकृत केले होते.

महत्त्व

- महिला अधिकाऱ्यांना राष्ट्र सुरक्षेत योगदान देण्यासाठी समान संधी दिली जाईल.
- सशस्त्र दलांमध्ये लैंगिक समानतेच्या दिशेने टाकलेले हे महत्त्वाचे पाऊल आहे.
- हे महिलांना अधिक आव्हानात्मक आणि परिपूर्ण कारकीर्द प्रदान करते.
- सशस्त्र दलात महिलांना परवानगी न देण्याची प्रतिगामी मानसिकता बदलण्यास मदत होईल.

आव्हाने

- यामुळे कार्यात्मक, व्यावहारिक आणि सांस्कृतिक समस्या उद्भवतील अशी लष्कराची धारणा आहे.
- लढाऊ शाखांमधील अधिकाऱ्यांना एकत्र लढावे लागते त्यात खासगीयता नसते.
- भारतातील सामाजिक नियमांचा विचार करता, लढाऊ परिस्थितीत स्त्रियांसाठी योग्य राहणीमान राखणे कठीण आहे.
- गरोदरपणा, मातृत्व आणि घरगुती जबाबदाऱ्यांमध्ये दीर्घकाळ गैरहजर राहिल्यामुळे सेवेतील धोके पूर्ण करण्याचे आव्हान महिला अधिकाऱ्यांसमोर आहे.

※ शारीरिक तंदुरुस्तीचे उच्च मापदंड दीर्घ कालावधीसाठी आवश्यक आहेत.

※ शत्रूने पकडले जाण्याचे भय आणि त्याचे परिणाम.

पुढील वाटचाल (way forward) :–

※ सशस्त्र दलांनी न्यायालयांच्या हस्तक्षेपाची वाट पाहण्यापेक्षा लैंगिक समानता सुनिश्चित करण्यासाठी स्वतः सक्रिय दृष्टिकोन बाळगला पाहिजे.

※ स्त्रिया लढाईच्या सेवामध्ये (Concept Corps) प्रवेश करण्यास तयार होतात, त्यांना वृत्तीच्या अडथळ्यांचा सामना करण्याची आवश्यकता असू शकते. UPSC मध्ये हा विषय फारसा विचारला नसला तरी या विषयाकडे दुर्लक्ष करू नका.

※※※

PRAYAAS INSTITUTE OF EXCELLENCE

PRAYAAS - Pratham Module For UPSC-CSE Prelims

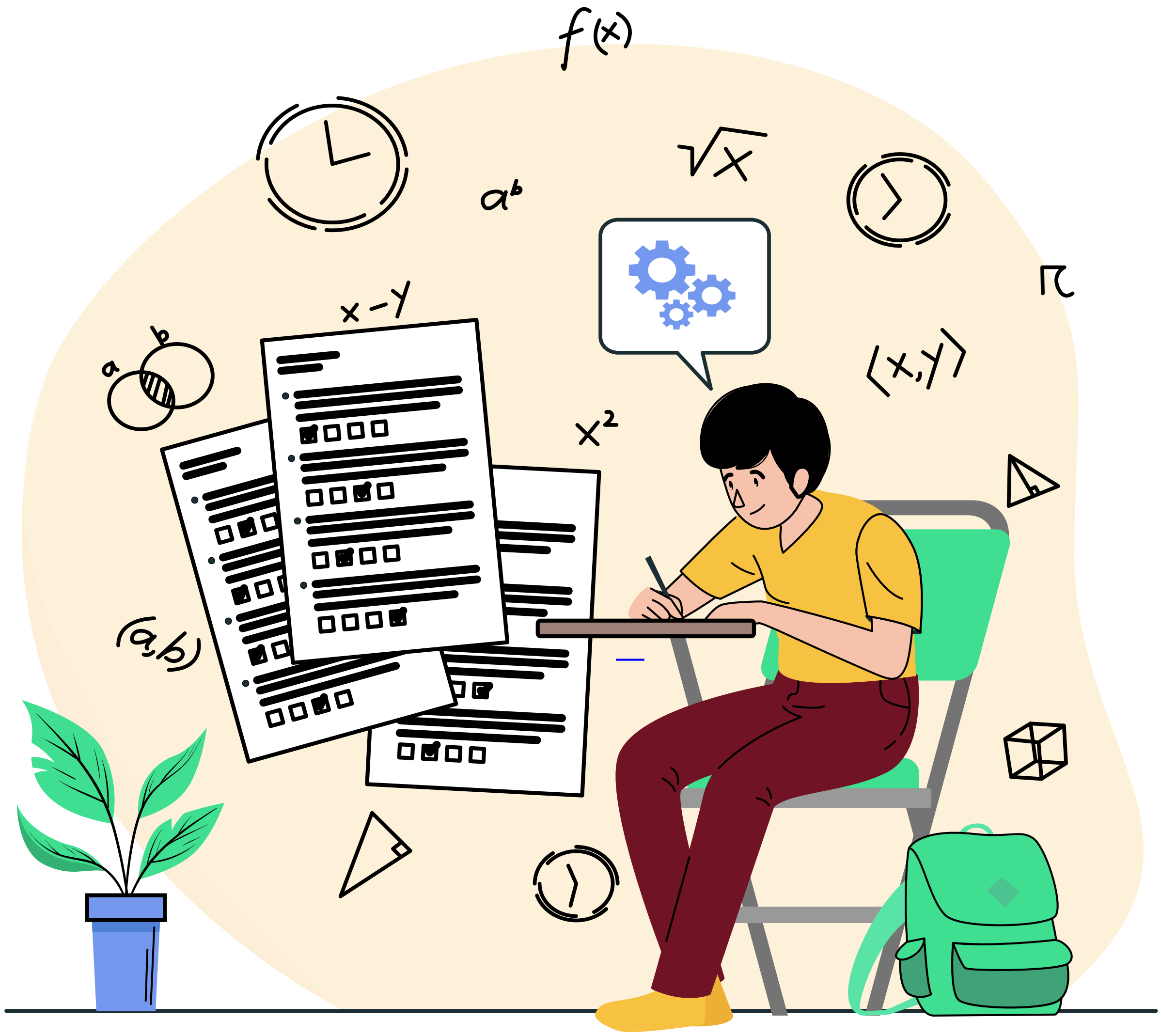

- Personal Mentorship
- Daily MCQ test with discussion
- 30 Full Length Tests (Sectional + GS + CSAT)
- Detailed solution will be provided
- 5500 + MCQ Practice
- Offline tests will be conducted in actual exam like environment.

Batch Starts From 9 Jan 2023

- Address -
Ramashree, Near Muralidhar Veg, No. 279,
N. C. Kelkar Road, Narayan Peth, Pune - 030
+91 98949 98421 | www.prayaas.in